

Meerten B. ter Borg

Vrijzinnigen hebben de toekomst

Een essay

Uitgeverij Meinema, Zoetermeer
www.uitgeverijmeinema.nl

Ontwerp omslag: Marion Rosendahl

ISBN 978 90 211 4263 0
NUR 757© 2010 Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Inhoud

Woord van dank

Inleiding: de actualiteit van vrijzinnigheid

Deel I De toekomst en de crisis

1. Trends

Mondialisering

Milieuproblematiek

Veranderende machtsverhoudingen

Grondstoffen

Mobiliteit en migratiestromen

De nucleaire dreiging

De technologische ontwikkeling

De financiële crisis

Besluit

2. Over zingeving

De mens als succesvolle diersoort

Moderne zingeving

De onontkoombaarheid van anomie

Mobiliteit en zingeving

Technologie en zingeving

etiBesluit

Deel II Vrijzinnigheid als mentaliteit

3. Vrijzinnigheid als spagaat

4. Tweemaal de tuin van Voltaire

5. Mens, durf te weten

Gevaarlijke kennis

Metakennis

Een lange traditie

6. Politieke en kerkelijke vrijzinnigheid

Een formeel begrip van vrijzinnigheid

Vrijzinnige kerken

De rol van de vrijzinnige kerken in de eenentwintigste eeuw

Politieke vrijzinnigheid

Voorwaarden voor het ontstaan

Een vrijzinnige etiquette

Weerstand tegen vrijzinnigheid

7. Begripsbepaling

Een definitie

Kenmerken

Verwante begrippen

8. Een westerse vrijzinnige traditie

Een cluster van waarden

De vrijzinnige familie

Gevaarlijke kennis

Hoe God verdwijnt uit de vrijzinnige traditie

9. De behoefte aan vrijzinnigheid

Uitdagingen

Transcendentie en ontologische geborgenheid

Vrijzinnigheid

Beknopte verantwoording

Bibliografie

Woord van dank

Dit boek zou niet tot stand zijn gekomen zonder de stimulansen van mijn omgeving. Ik noem enerzijds mijn werkplek: het uiterst vrijzinnige klimaat van de Faculteit voor godsdienstwetenschappen (nu onderdeel van de Faculteit der geesteswetenschappen) van de Universiteit Leiden en anderzijds, daarmee contrasterend, aan dezelfde universiteit maar aan de juridische faculteit, een krachtige profilering van het conservatisme.

Belangrijk waren ook stimulansen van daarbuiten: S.W. Couwenberg nodigde mij uit iets over vrijzinnigheid op papier te zetten in zijn periodiek *Civis Mundi*. Met Chris Doude van Troostwijk organiseerde ik, naar aanleiding daarvan en ter gelegenheid van het eerste lustrum van de vrijzinnige website *Zinweb* in Leiden een conferentie over vrijzinnigheid, waar ik een inleidende lezing hield, die Dick Pels publiceerde in zijn internettijdschrift *Waterstof*. Jan van Hooydonk nodigde mij vervolgens uit de Volzinlezing 2008 te houden en onder de titel *De toekomst is aan de vrijzinnigen*. Ten slotte was het Kees Korenhof van uitgeverij Meinema, die mij uitnodigde er een boekje van te maken. Ik dank hen allen zeer.

Voor ik aan het schrijven begon heb ik mijn ideeën, die zich nog *in statu nascendi* bevonden, voorgelegd aan gespreksgroepen van vrijzinnigen in Akersloot, Amsterdam, Bloemendaal, Hilversum en Rotterdam. Ik dank de leden van die groepen voor hun luisterend oor en hun nuttige adviezen.

Van het instituut voor Godsdienstwetenschappen werk ik, waar het vrijzinnigheid betreft, samen met Marius van Leeuwen. Met Ernestine van der Wall heb ik enkele reeksen werkcolleges over vrijzinnigheid, modernisme en verzuiling gegeven. Zij zijn beiden lid van het curatorium van mijn leerstoel. De overige leden zijn Hetty Zock en Erik de Boer. Ik dank hen allen voor de plezierige en stimulerende samenwerking. Daarvoor dank ik ook mijn naaste collega Elpine de Boer. Ook dank ik Maarten den Dulk en Hans Trapman voor enkele literatuuradviezen.

Ten slotte dank ik mijn vrouw Marlies voor de vele gesprekken over vrijzinnigheid die ons beiden gevormd hebben en voor haar niet geringe redactionele inspanningen. Daardoor is het boek geworden tot wat het nu is.

Inleiding: de actualiteit van vrijzinnigheid

Het belang van vrijzinnigheid voor onze samenleving is groot en zal in de toekomst toenemen. Dat is de stelling die in dit essay verdedigd wordt.

Het belang zal groot zijn omdat vrijzinnigen goed toegerust zijn om met name de zingevingproblemen aan te pakken, die ons meer en meer in hun greep zullen krijgen. Het gaat om problemen zoals de vervuiling en opwarming van de aarde, de verdeling van rijkdom en armoede, de exploitatie van grondstoffen etc. Dat zijn naar mijn inzicht niet alleen economische en geopolitieke problemen. Er liggen zingevingproblemen aan ten grondslag. De manier waarop men tegen de technische en organisatorische problemen en hun oplossingen aankijkt is afhankelijk van zingeving, dat wil zeggen van de antwoorden die men geeft op vragen als: wie ben ik, wie zijn wij, waar gaan wij heen, waar leven we voor?

Zingevingproblemen doen zich voor in allerlei vormen en maten en op alle niveaus. Op dat van het individu even zeer als op het niveau van de internationale gemeenschap. De eenentwintigste eeuw lijkt meer dan welke andere periode ook het tijdperk te worden van de individuen. Maar dat zijn dan wel individuen die van tijd tot tijd de weg kwijt zijn en zich dan afvragen wat de zin van hun leven is, waar ze bij horen en waar ze heen moeten.

In onze westerse wereld verdienen steeds meer mensen geld als therapeut of personal coach om de zingeving van de vrije mensen van de postmoderne tijd weer een beetje op orde te brengen. Voor zolang als het duurt. Want de tijd gaat door en bij iedere verandering zijn er weer nieuwe richtingaanwijzers nodig. Religieuze en semi-religieuze organisaties staan klaar om de spirituele behoeften voor eeuwig te bevredigen. Maar de eeuwigheid duurt kort in de maatschappij van de overtreffende trap.

Wat je op het niveau van het individu ziet, doet zich ook voor op het niveau van de organisaties. Wie zijn wij en hoe zetten we onszelf in de markt? En hoe communiceren wij dat? En hoe organiseren we onszelf opnieuw, hoe houden we onze mensen gemotiveerd en hoe houden we ze vast? Hoe geven we de mensen het gevoel dat ze erbij horen en er nog steeds bij horen, ook al is de organisatie wederom van aard en doelstelling veranderd? Moeten we uitsluitend voor het grote geld gaan of hebben we als organisatie een maatschappelijke verantwoordelijkheid? Organisatieadviseurs, consultants, managementgoeroes helpen de organisaties verder met hun zingevingproblemen. Maar ze veranderen niets aan de wereldwijde sociale en economische dynamiek die maakt dat organisaties zich voortdurend moeten heroriënteren.

Op wereldniveau zijn culturen tot elkaar veroordeeld. Vanuit heel verschillende uitgangspunten en niet tot elkaar te herleiden aspiraties moeten ze met elkaar in de slag in een globale ruimte die steeds drukker bevolkt wordt. Het lijkt onmogelijk botsingen van zingevingssystemen te voorkomen. Dat is op zichzelf geen ramp; ontmoetingen van culturen zijn buitengewoon interessant. Ze kunnen nieuwe perspectieven openen. Maar ze zijn ook gevaarlijk. Er zullen mensen zijn die hun onzekerheid compenseren door te radicaliseren en die argumentatie vervangen door verbaal of fysiek geweld. Waar het om gaat is dat de ontmoetingen der culturen niet uit de hand lopen en tot mondiale rampen leiden.

Zingeving, het woord zegt het al, is een proces. Men komt tot voorlopige, altijd voorlopige, beslissingen over waar men heen wil in dialoog met anderen en op grond van de traditie waartoe men zich rekent. Over hoe deze processen in de huidige tijd verlopen zal ik een aantal opmerkingen maken; precies

genoeg om duidelijk te maken welke rol voor vrijzinnigen is weggelegd. De principes waarop die gebaseerd zou moeten zijn, vormen de kern van de vrijzinnigheid.

Het gaat daarbij om meer dan het matigen van oververhitte gemoederen. Het is ook meer dan het voorstellen van het zoveelste plan voor zingeving, het openen van het zoveelste perspectief. Met andere woorden: een vrijzinnige werpt zich niet op als de zoveelste stem in het koor van probleemoplossers, therapeuten, consultants, geopolitieke strategen, goeroes, heiligen en profeten. Vrijzinnigheid, zoals ik het opvat, is niet het zoveelste alternatief voor de bestaande zingeving, deze keer geput uit een grijs verleden.

Vrijzinnigheid, zoals in dit boek naar voren gebracht, is geen doctrine, geen leer, geen theologie, geen ideologie. Het is dan ook geen remedie, geen panacee tegen de risico's die ons leven bedreigen. Het is al helemaal niet een steen der wijzen.

Het is een houding, een mentaliteit. Waaruit bestaat die? Uit tolerantie ten aanzien van alle mogelijke vormen van zingeving, gecombineerd met een geloof in de eigen traditie. Maar dat dan weer zonder het belang van die traditie te verabsoluteren. Ze bestaat uit openheid naar vreemde zingevingssystemen toe en uit de bereidheid de eigen waarden af te wegen tegen die van anderen. Maar tegelijkertijd de eigen waarden te koesteren.

Waarom die houding zo adequaat is in de huidige wereldsamenleving zal in de loop van het betoog hopelijk duidelijk worden.

Samengevat: dit boek gaat over de sociale betekenis van de vrijzinnige houding. In het eerste deel van dit boek beschrijf ik de uitdagingen en de daarachter liggende zingevingssystemen, zoals die zich voordoen in de toekomst, die al begonnen is.

In het tweede deel behandel ik de vrijzinnige mentaliteit. Ik beschrijf die als iets van alle tijden en van alle culturen. Maar ik benadruk dat in onze traditie (dat is de joods-christelijk-humanistische traditie, waarin de antieke cultuur verdisconteerd is) de vrijzinnigheid van tijd tot tijd uitdrukkelijk vorm heeft gekregen.

In de Verlichting werden de principes waarop de vrijzinnigheid berust door een aantal schrijvers kernachtig verwoord. Ik wijd daaraan korte overdenkingen. Het zijn op Voltaire en Kant geïnspireerde minibeschouwingen betreffende de reikwijdte van vrijzinnigheid.

Behalve aan de intellectuele context wil ik ook enige aandacht besteden aan de sociaal-economische inbedding. In Nederland kon de openheid die kenmerkend is voor vrijzinnigheid gedijen door de open ligging aan handelsroutes en door de geestesgesteldheid die daaruit voortvloeide. Vrijzinnigheid, zo luidt mijn hypothese, ontstaat meestal niet te midden van boeren op het platte land, maar eerder onder de handelslui in de steden.

In Nederland werd vrijzinnigheid stevig geïnstitutionaliseerd in de tijd van de verzuiling. Daardoor wordt vrijzinnigheid gemakkelijk geassocieerd met vrijzinnige instituties, en dan met name in de vrijzinnige kerken en de vrijzinnige politiek. Die worden nogal eens in verband gebracht met de Verlichting. Ik laat me daardoor inspireren. Maar het is niet het onderwerp van dit boek. Dus: geen vrijzinnige theologie of kerkgeschiedenis. Geen bijdrage aan enig politiek programma. Ik streef naar een analyse die ook daarbuiten betekenis heeft.

Deel I De toekomst en de crisis

1. Trends

Laten we beginnen met de toekomst. Die is er strikt genomen niet. Je kunt ook zeggen: de toekomst is al begonnen. De toekomst kunnen we niet anders zien dan als het voortgaan van een onoverzienbare maalstroom, waarin niets zeker is. Voorstellingen van de toekomst zijn altijd projecties van het heden. Als we naar het heden kijken, zijn er een aantal trends die opvallen. Er zijn een aantal verwachtingen die mensen plausibel vinden. Er zijn een aantal ontwikkelingen waaraan zo op het oog niet te ontkomen valt. Deze trends of verwachtingen hangen onderling samen en hebben de neiging elkaar te versterken. Ik noem er enkele:

1. proces van toenemende mondialisering (globalisering)
2. veranderingen in het milieu, waaronder klimaatverandering
3. ingrijpende verandering in de mondiale machtsverhoudingen
4. groeiend tekort aan grondstoffen
5. ongekende migratiestromen
6. nucleaire dreiging
7. razendsnelle technologische vooruitgang
8. financiële crisis

Deze trends versterken elkaar. De groei van de economie wereldwijd brengt een tekort aan grondstoffen met zich mee. Het tekort aan grondstoffen brengt de dreiging van oorlogen met zich mee. Oorlogen en het gebrek aan grondstoffen brengen het op gang komen van migratiestromen met zich mee. Onder andere hierdoor veranderen de politieke krachtsverhoudingen. Technologie helpt daarbij en beïnvloedt wie meetelt en wie niet. Ze veroorzaakt problemen en ze lost tegelijkertijd problemen op. De manier waarop de trends elkaar versterken is onoverzienbaar en verwarrend. Je zou bijna zeggen: we hoeven ons geen zorgen te maken, want ons verstand staat erbij stil. Het enige wat ons te doen staat, zou je soms denken, is wachten op een wonder. Goed dat wonderen bestaan.

Er zijn meerdere manieren om iets meer greep te krijgen op wat ons te wachten staat. Je kunt de trends op elkaar betrekken in een model. Al of niet op grond daarvan kun je scenario's schetsen die alle een zekere kans hebben om gedeeltelijk realiteit te worden. Maar om speculaties hoe de wereld er over zo veel jaar uit zal zien is het in dit boek niet in de eerste plaats te doen. Het gaat om de rol van vrijzinnigheid. Dat wil dus zeggen: een bepaalde stijl van zingeving. Daarom richt ik mij op de zingeving die aan de trends ten grondslag ligt. De trends hebben weliswaar hun eigen dynamiek en de interactie tussen die trends heeft dat ook, maar aan die trends ligt zingeving ten grondslag. Ik zal de genoemde trends één voor één afzonderlijk kort de revue laten passeren en proberen duidelijk te maken op welke manier zingeving een rol speelt.

Mondialisering

Het proces van toenemende mondialisering houdt onder andere in dat tal van sociale processen en de gevolgen daarvan wereldwijde implicaties hebben. Ons lot is vervlochten met het lot van de anderen, waar ook ter wereld. Er is een verband tussen de overvloed van de één, waar ook ter wereld, en de armoede van de ander. En: wij en zij worden daarvan op de hoogte gehouden.

Vijandschappen en vriendschappen strekken zich over de wereld uit. Door media als Hyves, LinkedIn en Facebook worden de banden tussen anoniemi tegelijkertijd hartelijk en schimmig. De betrokkenheid van mensen met verschillende zingevingsystemen, die misschien alleen maar denken dat ze elkaar begrijpen, groeit in een adembenemend tempo. Ten goede en ten kwade. Via hate-sites op het web zetten mensen die elkaar niet kennen, elkaar aan tot haat en moord. Maar tegelijkertijd bloeien overal vriendschappen op. Wederzijds begrip groeit minstens zo hard als wederzijdse haat.

Dankzij een enorme groei van de informatie verandert de solidariteit tussen de mensen ingrijpend. Mensen proberen andere mensen wereldwijd te helpen. Anoniem, massaal, zoals bij de tsunami van 2004 of bij de aardbeving in Haïti in 2010. Daar staat tegenover dat mensen wereldwijd op anderen wraak nemen door middel van terroristische acties, zoals bij de aanval op de Twin Towers in 2001.

Mondialisering betekent ook dat natiestaten steeds meer macht verliezen, ten gunste van andere organisatievormen, zoals transnationale bedrijven, non-gouvernementele organisaties, etnische en multinationale religieuze groeperingen en virtuele gemeenschappen.

Het betekent dat mensen bedolven worden onder een lawine van informatie en meningen waarvan de betekenis moeilijk te vatten is. De vraag is hoe we die informatie ordenen.

De eenheid in verscheidenheid krijgt op een vreedzame manier gestalte in de sport. In een wereldkampioenschap, en vooral in de Olympische Spelen wordt die eenheid gevierd op een manier die voor iedereen begrijpelijk is. Het zijn feesten van verbroedering ondanks alles. Men onderwerpt zich aan de regels en binnen het kader van die regels meet men met elkaar de krachten. Men speelt er het spel van het zichzelf overtreffen. Gezamenlijk, in rivaliteit, verleggen de wereldburgers hun grenzen. En er zijn bij de Olympische Spelen zo veel sporten, dat heel veel landen een kans hebben om ten minste één medaille te halen.

Een andere, meer problematische manier waarop mondialisering gestalte krijgt is via de wereldgodsdiensten. De twee grootste, christendom en islam, beslaan samen zo'n veertig procent van de wereldbevolking. Daarbij zijn zij gericht op ongeveer hetzelfde ethische programma. Op zichzelf liggen hier ordenende principes klaar en kansen voor een eenheid. Maar de verwarring is groot, en juist door de overeenkomsten kunnen de verschillen worden uitvergroot, wat vaak tot grote verdeeldheid leidt.

De Verenigde Naties, met hun Atoomagentschap, met de Unesco, het Unicef, de WHO en de FAO etc. geven, hoe moeizaam ook, wereldwijd gestalte aan gemeenschappelijke waarden. Instituten als de G20 en de OECD organiseren veel welbegrepen eigenbelang en spelen daardoor een positieve rol in de mondialisering. Dat zij voorlopig niet het karakter van een wereldregering zullen krijgen, hoeft niet te verbazen maar ook niet te verontrusten. Er zijn zo veel meer manieren om tot een eenheid te komen dan via instituties die op staten lijken. Misschien is de droom van een wereldregering wel een laatste stuip trekking van een westers cultureel kolonialisme.

Het proces van mondialisering brengt zingevingsproblemen met zich mee. Om te beginnen is er het probleem van de chaos van concurrerende en onderling strijdige manieren om de wereld te interpreteren. Wat is nog waar? Wat is nog waardevol? Iedereen blijkt er anders over te denken. Wie heeft de steen der wijzen? Naast verwarring is er wantrouwen. Er is relativisme: als alles waar is, is niets waar.

De chaotische veelheid hangt samen met het probleem van de ontgrenzing. Als alle grenzen wegvallen, houden we zelfs geen horizon meer over. Het valt niet mee je te oriënteren in een wereld zonder horizon. Zonder limieten weet niemand waar hij aan toe is. Daarom kan men er gemakkelijk toe komen om zijn wereld te begrenzen, nieuwe barrières op te werpen tegen de angstaanjagende desoriëntatie.

Er zijn mensen die het stellen van grenzen proberen af te dwingen met terreur. Dat kan staatsterreur zijn of anarchistische terreur. De groei van de technologie maakt dat ook relatief kleine, tot paria's verklaarde staten of groepen, een buitenproportionele impact kunnen hebben op de wereldpolitiek. Twintig jaar geleden waren het de wereldmachten die de grenzen stelden met ontstellende middelen. Toen leek de wereld, vergeleken bij nu, mooi overzichtelijk. Maar na de ineenstorting van de Sovjetunie is dat veranderd.

Deze problemen doen zich ook op lokaal niveau voelen. Nederland kan hier als voorbeeld dienen. Een klein landje dat zichzelf in de jaren vijftig van de vorige eeuw zag als overbevolkt en emigratie propageerde, werd vanaf de jaren tachtig overstroomd door immigranten. Hun aantal liep op tot twee miljoen, ruim tien procent van de bevolking. De helft daarvan heeft een vreemde religie, die zich doet voelen in de openbare ruimte: de islam. Hoe de islam te integreren in de Nederlandse samenleving? De polemiek die daarover ontstaat, verdeelt Nederland op het moment dat ik dit schrijf in twee kampen. Aan de duidelijkheid die dit geeft klampen velen zich vast. Maar als deze polarisatie voorbij is, komt de verwarring ongetwijfeld terug.

Waar kunnen we op bouwen te midden van de onoverzienbare veelheid van standpunten, meningen, overtuigingen, waarden en normen? Wie zijn wij? Waar staan wij in die maalstroom? En waar gaan we heen? Waar willen we heen? Waar halen we de antwoorden op die vragen vandaan?

Milieuproblematiek

Door de mondialisering vinden veel processen op wereldschaal plaats. Eén daarvan is de verandering van het *leefmilieu*. Deze kenmerkt zich bijvoorbeeld door een razendsnelle afname van de biodiversiteit. De vraag hoeveel de mens daarvan nodig heeft om te kunnen overleven, kan niet worden beantwoord. De wereldzeeën zijn vervuild en verzuurd en volgens veel deskundigen langzamerhand leeggevestigd. De vraag hoe schoon de zeeën moeten zijn om het leven op aarde te kunnen ondersteunen: het kan pas met zekerheid worden vastgesteld als het te laat is.

En dan is er de klimaatverandering. Het is het aspect van de milieuvervuiling dat in het eerste decennium van dit millennium op de voorgrond kwam te staan en waarvan de gevolgen duidelijk voelbaar en zichtbaar zijn. Het weer zal veranderen, voor sommige gebieden op catastrofale wijze. Grote overstromingen en misoogsten door droogte kunnen aan de klimaatverandering worden toegeschreven. Het leidt nu al tot een gigantische menselijke misère. Het gevolg daar weer van is dat de migratiestromen versterkt worden.

Over de precieze gevolgen op langere termijn houden de deskundigen ons nog in spanning, maar alleen het beeld al dat ervan gegeven wordt is alarmerend. De zeespiegel stijgt, de vraag is alleen hoe snel en hoe drastisch. Als je de film *An Inconvenient Truth* van Al Gore mag geloven, zal Nederland bijvoorbeeld op langere termijn nog slechts bestaan uit een stukje Limburg.

Ook over de oplossingen bestaat geen consensus. De vermindering van de uitstoot van CO₂ wordt bijna algemeen gezien als noodzakelijk. Maar op welke termijn en met welke middelen men dat moet doen en wat men er eventueel voor zal moeten opgeven en in welke mate: daar zit de pijn. Dagelijks vlees eten, met vakantie gaan, in een auto rijden, 's winters een warm en 's zomers een koud binnenklimaat: aan dat soort beloftes van de moderniteit houden de meeste mensen vast, hetzij in de realiteit, het zij als droom. Of en hoe dat kan? Niemand die het weet. Sommigen geloven in de technologie als de grote probleemoplosser, anderen geloven in soberheid. Weer anderen denken dat het probleem te groot is om door mensen opgelost te worden en steken hun kop in het zand of proberen te wennen aan de gedachte van een apocalyptische ontkenning.

Het is in ieder geval winst dat deze problematiek meer en meer als een mondiale problematiek gezien wordt. In een wereld waarin men elkaar twintig jaar geleden nog naar het leven stond wegens verschil in opvatting over de manier waarop de samenleving moest worden ingericht en waarin men heel duidelijk het kwaad wist te lokaliseren bij de ander, daar probeert men nu oplossingen te vinden voor een probleem dat allen betreft. Dat gaat niet gemakkelijk en het is verre van zeker dat men eruit komt. Maar de noodzaak en de urgentie van een gemeenschappelijke oplossing voor een gemeenschappelijk probleem worden erkend.

Achter de politieke problemen waar men hier op stuit, liggen zingevingproblemen. De vraag hoe men wil leven of wat men de ander gunt, is niet alleen een kwestie van politieke en economische macht. Ook wat men als menselijk en medemenselijk beschouwt en de plaats die men de mens toekent in de kosmos, spelen een rol. We moeten naar oplossingen zoeken met mensen van wie de cultuur ons vreemd is, of zelfs tegenstaat, zonder hen te verketteren. We zullen meer moeten geven en incasseren dan ons lief is. We moeten vertrouwensrelaties opbouwen, en daarmee moeten we stijfhoofdig doorgaan, ook als telkens weer blijkt dat onze partners ons vertrouwen beschamen.

Dit is slechts één zingevingssissue. Achter de milieuproblematiek wemelt het ervan. Een ander: hoewel we gebouwd zijn op onmiddellijke behoeftenbevrediging, moeten we nu diepgaande maatregelen nemen die pas over generaties hun vruchten zouden kunnen gaan afwerpen. En dit zijn niet zomaar maatregelen. Het zijn gigantische offers die gevraagd worden. Het is niet de vraag of we erop gebouwd zijn. Het is de vraag of we het op kunnen brengen. Het is bekend dat mensen hun leven zodanig vorm kunnen geven dat ze plezier beleven aan matiging. De uitdaging is dat dit op mondiale schaal moet gebeuren.

Veranderende machtsverhoudingen

Ondertussen verschuiven de machtsverhoudingen wereldwijd. Wij in het Westen moeten ons realiseren dat wij in dat opzicht de verliezers zijn van de mondialisering. Er is een tijd geweest dat de mondiale samenleving werd gedomineerd door westerse mogendheden en westerse waarden. Eerst door Spanje als belangrijkste mogendheid, later door Engeland en ten slotte door de Verenigde Staten. Tot 1990 werd de macht van de VS door de Sovjetunie betwist en was er in de wereld een bipolaire machtsstructuur. Daarna waren de VS de enig overgebleven supermacht. Tijdens de regering van president Bush jr. werd duidelijk dat de VS er niet in slaagden hun geweldige macht overal ter wereld te doen gelden. De macht van de VS bleek voor een belangrijk deel gegrondvest op de automatismen van de bipolaire machtsstructuur die inmiddels verdwenen is. Vele naties hielden zich ooit rustig omdat ze zich nu eenmaal in het kamp van de VS of de Sovjetunie bevonden. De dwang die daarvan uitging, is nu verdwenen en tot op heden is het onduidelijk welke tegenmachten zich met het meeste succes zullen manifesteren.

Er zijn landen die zich melden om op enig niveau het machtsvacuüm te vullen. Landen als China, India en Brazilië zijn zeer gemotiveerde kandidaten. Maar of zij succes zullen hebben is van zo veel factoren afhankelijk, dat er geen voorspelling te doen is. Zeker is dat de onzekerheid over de machtsverhoudingen in de gemonialiseerde samenleving zal blijven bestaan.

Iets anders dat zeker is, is dat de ongelijke verdeling van de economische machtsverhoudingen ten gunste van het Westen zal verminderen. De ecologische *footprint* (dit is het beslag dat men legt op de hulpbronnen wereldwijd, inclusief de verwerking van het afval) van de westerse wereld zal eveneens verminderen, althans relatief. Er zal op zijn minst sprake zijn van een relatieve welvaartsvermindering in

de westerse wereld. De vrees bestaat dat dat ook zal leiden tot een absolute welvaartsvermindering, zodat men uiteindelijk teruggeworpen wordt op iets dat lijkt op de Middeleeuwen.

Zo heeft de Westerse wereld in feite met twee problemen af te rekenen: met het verdwijnen van de vaste, vertrouwde kaders waarbinnen men zijn politiek kon bedrijven en met een verlies van de wereldsuprematie. Voor Europa is dit laatste al met de afloop van de Tweede Wereldoorlog begonnen, maar men moet er nog altijd aan wennen. Het feit dat de VS als een verlengstuk van Europa werden beschouwd, vergoedde veel.

Men moet nu naar een nieuw zelfbeeld toe. Landen die eeuwen lang zichzelf zagen als wereldkampioen, moeten nu genoeg nemen met, hooguit, een bijrol op het wereldtoneel. Het gaat hierbij niet uitsluitend om de politieke macht, maar ook om de economische.

De verandering in de machtsstructuren leidt tot doemscenario's. In Europa bestaat bijvoorbeeld de vrees dat men meer en meer in een museum komt te leven, waarin vliegtuiglandingen Aziaten de vergane glorie komen fotograferen. Vriendelijk en licht laatdunkend lachen ze ons toe ('wilt u een foto van ons maken?'), om vervolgens in het vliegtuig te stappen op weg naar de volgende attractie. Mij lijkt permanent leven in een unieke vakantiebestemming bijna de hemel op aarde. Maar voor veel beleidsmakers is dit kennelijk een schrikbeeld en het inspireert tot rampzalige economische offensieven. Wij moet blijven meetellen, is het parool. Daarbij verliest men de imperatieven van het milieu en de klimaatverandering uit het oog. Doelstellingen die men zichzelf had gesteld met betrekking tot de CO₂ uitstoot, lijken opeens vergeten en worden daardoor vaak niet gehaald.

Gedreven door het vooruitzicht van machtsverlies houdt men vast aan aspiraties die met elkaar in strijd zijn. Streven naar groei en naar politieke suprematie - en dus ook naar een toename van de mobiliteit en de consumptie op straffe van het verlies van die groei - verdraagt zich niet met het streven naar duurzaamheid, naar een vermindering van alles wat voor die groei juist nodig is, zoals het verkleinen van de consumptie en de mobiliteit. Concreter: het ene moment neemt men maatregelen om het vliegverkeer te stimuleren en het volgende moment om het af te remmen. Het streven naar duurzaamheid en het streven naar een vergroting van de consumptie: het wringt. Het tegelijkertijd willen streven naar een volledige arbeidsparticipatie en naar een voortdurende groei van de arbeidsproductiviteit: het vereist economische groei. Het beleid zit wereldwijd met een consistentieprobleem. Dat is een aanslag, om het zo maar eens uit te drukken, op de gemoedsrust.

Eén van de zingevingsproblemen waar we hier voor staan is dat de mens geen natuurlijk besef heeft meegekregen van wat genoeg is. Deze tekortkoming wordt niet gecompenseerd door de westerse cultuur. Het tegendeel is het geval. De cultuur leert dat de *sky the limit is*. Daarbij hanteert men in het beleid een definitie van groei die niet adequaat is. Groei wordt niet als middel gezien om waarden gestalte te geven, maar als een waarde op zich. Het is een waarde die het realiseren van andere waarden mogelijk zou maken. Maar welke waarden men door middel van die groei realiseert wordt gezien als een 'subjectieve preferentie'. Welke dat zijn is afhankelijk van de traditie, de persoonlijke smaak, maar meer en meer ook van de marketingpraktijken waaraan mensen worden blootgesteld.

Grondstoffen

De strijd om de grondstoffen wordt gevoerd op tal van terreinen, van schoon water, tot veevoer en energie. Oorlogen zouden kunnen uitbreken om de laatste reserves zoet water, om de laatste mijnen waar nog koper gevonden wordt, om de laatste olievelden. Geïndustrialiseerde landen dekken zich alvast in en proberen stromen van grondstoffen zeker te stellen, bijvoorbeeld door in Afrika claims te leggen. Om zich in te dekken tegen een eventuele mondiale voedselcrisis, zijn een aantal landen nu al bezig met

het opkopen van vruchtbare landerijen in gebieden waar de landbouw achter is gebleven. Waar het om grondstoffen gaat, lijkt de wereld net zo grenzeloos als waar het om vervuiling gaat.

Deze strijd wordt nu nog voornamelijk uitgevochten op het commerciële vlak en heet concurrentie, maar echte oorlogen waarin grondstoffen, bijvoorbeeld water, een steeds grotere rol spelen, zijn al aan de gang. Te denken valt aan Darfur en Palestina. Kan men deze bron van conflicten elimineren? Men zou kunnen beginnen met fors zuiniger aan te doen en slimmer te distribueren. Maar dit leidt wel tot een vermindering van de vraag naar producten en is dus slecht voor de werkgelegenheid. Daarom zoekt men de oplossing voor een deel in de recycling van grondstoffen. Dit zal echter vaak gepaard gaan met groei van het energieverbruik, wat weer leidt tot extra CO₂ uitstoot.

Dat brengt ons weer bij die ongerijmdheid van ons economische systeem. Terwijl we er aan de ene kant naar streven steeds economischer en zuiniger te werken, worden we er aan de andere kant toe gebracht, door de kwaliteit van de artikelen en de voortdurende innovaties, steeds meer weg te gooien. We produceren zo zuinig mogelijk om vervolgens zo uitbundig mogelijk dingen te kunnen vernietigen. We streven niet naar het produceren van onverwoestbare en repareerbare artikelen, maar naar gemakkelijk recyclebare wegwerpartikelen. Als men mikt op duurzaamheid wil dat dus zeggen: op een duurzame wegwerpmaatschappij. Het gaat hier om een in het economische denken verdisconteerd zingevingsprobleem. Men schat de waarde arbeid hoger dan de waarde degelijkheid. De drang tot produceren en consumeren wint het van de neiging tot spaarzaamheid. Hieraan ontleent het economische leven zijn dynamiek en in feite wordt deze hoger geschat dan het overleven op langere termijn. Immers, zoals Keynes zei, op de langere termijn zijn we allemaal dood.

Als duurzaam alternatief dat geen grondstoffen kost wordt vaak, zeer geruststellend, de dienstensamenleving aangeprezen. Hier speelt ook een zingevingsprobleem en dat is dat men niet zomaar arbeid hoog inschat, maar in de eerste plaats calculeerbare en dus beheersbare arbeid. Als ik op mijn kinderen pas, telt dat niet als arbeid, als ik op mijn kinderen laat passen tegen een vast uurtarief, telt dat wel mee. Zo wordt onbetaalde dienstbaarheid teruggedrongen om een postindustriële dienstenmaatschappij te laten groeien.

Zo komt het ook dat McDonald's en IKEA zo goedkoop lijken. Ze laten veel werk aan de klant over en dat wordt niet opgenomen in de prijs. De McDonald's-restaurants zijn niet alleen zo goedkoop dankzij het feit dat we na het nuttigen van de maaltijd het complete servies en het complete bestek weggooien, maar ook omdat de consument zijn eigen eten moet gaan halen aan de bar en zo zijn eigen kelner is. Betaalde arbeid, die economisch meetelt, wordt vervangen door onbetaalde arbeid en verdwijnt uit de economische calculaties. Ook IKEA is zo goedkoop omdat de klant allerlei diensten zelf verricht. Hij adviseert zichzelf aan de hand van de IKEA-catalogus. Hij zorgt zelf voor het vervoer van zijn aankopen en hij zet zijn meubels zelf in elkaar. Kostbare betaalde diensten zijn wegbezuinigd. Zo blijft er geld over om veel, vooral veel te kopen.

Waar zijn dan de dienstverleners in deze dienstenmaatschappij? Dat zijn de professionals. Ze verlossen mensen van allerlei taken die ze vroeger zelf deden, zoals het letten op kleine kinderen, en het verzorgen van zieken en bejaarden. Of ze vestigen zich als adviseur of *personal coach* om de mensen door het doolhof van de postmoderne maatschappij te leiden. Of ze vestigen zich als jurist om voor het bedrijfsleven lucratieve ingewikkelde regelingen te ontwerpen. Of om ingewikkelde regelingen voor het bedrijfsleven te ontwarren. Of ze noemen zichzelf logistiek dienstverlener en slepen bijvoorbeeld voedsel, zoals levende varkens, overal naartoe waar men ervoor betalen wil. Of ze zijn bezig in de gigantische toeristenindustrie mensen in staat te stellen de hele wereld te bereizen. Om de mensen daarbij niet onnodig in verwarring te brengen zorgen ze er voor dat de wereld er overal hetzelfde uitziet. Een *resort* in Spanje is op de vakantiefoto's niet te onderscheiden van een *resort* in Sri Lanka.

Net als de toeristenindustrie is de financiële dienstverlening een gigant in de dienstensector. Men verdient er geld en wordt rijk door de cliënten het gevoel te geven dat het juist de cliënten zijn die rijk worden. Nu is de financiële wereld even in crisis, maar een grondige sanering blijft uit. Men spreekt schande van de hoge bonussen van de bankiers, maar ze worden nog steeds uitbetaald.

De postmoderne dienstensamenleving met al zijn sectoren vormt geen oplossing voor de grondstoffenproblematiek. Ze bestaat voor een deel uit professionals die het werk doen dat eerder door niet-betaalde krachten werd gedaan. Voor een deel ook uit functionarissen die andere functionarissen aan het werk zetten of houden. De bureaucraten en politici, bijvoorbeeld, die de gedachte hebben doorgevoerd dat overheidsdiensten geprivatiseerd moeten worden om vervolgens met elkaar te concurreren, hebben zeer veel dienstverleners aan werk geholpen. Nieuwe bestuursapparaten moesten worden opgetuigd en pr-afdelingen uit de grond gestampt. Reclamebudgetten moesten worden uitgegeven.

Dit helpt niet tegen het grondstoffenprobleem. De postmoderne dienstensamenleving kóst alleen maar energie en grondstoffen.

Zolang de vraag naar de zin van de arbeid en van de economie in het algemeen niet ter discussie komt te staan en de zin van het leven goeddeels is opgehangen aan de aantrekkingskracht van een dynamische economie, blijft het grondstoffenprobleem bestaan. Als we werkelijk iets aan de grondstoffenproblematiek willen doen, zullen we de zin des levens elders moeten zoeken. We zullen de zin des levens veel minder moeten laten samenvallen met de zin van het economische leven. Maar dat betekent dat we onszelf opnieuw zullen moeten uitvinden.

Mobiliteit en migratiestromen

Ondertussen nemen de migratiestromen toe. Steeds meer economische vluchtelingen zullen trachten een aandeel te krijgen in de welvaart. Ze schijnen te denken: als de welvaart niet naar ons toe komt, komen wij wel naar de welvaart. Dit leidt al lange tijd tot tragedies, bijvoorbeeld op de Middellandse Zee, waar wanhopige Afrikanen levensgevaarlijke pogingen doen om het fort West-Europa te bereiken. Weg uit een samenleving die niets anders te bieden heeft dan afzichtelijke armoede.

Sommigen zullen succes hebben. De vergrijzing en de weigering van de Westerse bevolking om smerig werk te doen, maken dat de toelating van armen uit de derde wereld, selectief, door zal moeten gaan. En zo ontstaan er overall multiculturele, multi-etnische, multireligieuze samenlevingen. Telkens zal het beleid met betrekking tot de toelating van migranten worden verscherpt en even zo vaak zal men toch wel de werkers toelaten die men nodig heeft. Er ontstaat zo een leger ontheemden, waarvan de leden nu eens hier en dan weer daar werk vinden, om na een aantal jaren weer verjaagd te worden, om vervolgens in het volgende land het volgende baantje te doen. Steeds meer leden van dit leger weten aan uitzetting te ontkomen en zo ontstaat een steeds grotere illegaliteit. Het wordt steeds moeilijker de leden van het zwerfleger te registreren en te volgen en wat illegaal is, is aan het vervagen.

De grote volksverhuizingen maken dat mensen het gevoel kunnen krijgen dat hun omgeving hun wordt afgepakt. Dat ze gekoloniseerd worden door mensen van buiten. Dit levert weer nieuwe etnische spanningen op, die zich weer vertalen in politieke spanningen.

Als we ergens de ambivalentie ten aanzien van het vervagen van de grenzen zien, is het wel hier. We hebben de verworpenen der aarde nodig om voor ons het werk te doen dat we zelf niet meer willen doen, maar tegelijkertijd krijgen ze de schuld van alles wat onbehagen voortbrengt. De gelukkigen die zich kunnen permitteren op één plaats te blijven, voelen zich aan de ene kant overspoeld door

nieuwkomers en hebben aan de andere kant behoefte aan de diensten van die nieuwkomers. Wie moet anders in het ziekenhuis de wc's schoonmaken?

De zingevingsvragen met betrekking tot mobiliteit zal ik later uitgebreider behandelen (zie de paragraaf over mobiliteit en zingeving in hoofdstuk 2). Hier volsta ik met het noemen van het probleem van de dubbele moraal: alle mensen zijn gelijk maar gevestigden zijn meer gelijk dan nieuwkomers.

De nucleaire dreiging

Door dit alles heen speelt nog altijd de nucleaire dreiging. Als door een wonder is de wapenwedloop gedurende de koude oorlog niet uitgelopen op een nucleair inferno, maar dat betekent niet dat die dreiging nu helemaal verdwenen is. De met kernkoppen uitgeruste onderzeeërs varen nog altijd en een grootmacht als India, bijvoorbeeld, heeft er in 2009 één in gebruik genomen. De proliferatie van kernbommen lijkt toe te nemen. Kon men in de twintigste eeuw nog geloven dat de nucleaire dreiging gecontroleerd kon worden, in de eenentwintigste eeuw is men daar veel minder zeker van. Te denken valt aan de kernmogendheid Pakistan, met zijn instabiele regime in een instabiele regio. De proliferatie maakt de dreiging steeds complexer en daarmee onbeheersbaarder.

Het bezit van de atoombom heeft zijn betekenis behouden. Het is sinds de Tweede Wereldoorlog een middel van afschrikking en een statussymbool van staten. Het geeft staten een gevoel van veiligheid en het gevoel van identiteit, het gevoel dat ze ertoe doen.

De technologische ontwikkeling

De technologische ontwikkeling zal ons blijven fascineren en de wereld blijven veranderen. Velen hopen ten goede en verwachten van de technologische vooruitgang de oplossingen van de problemen. We zullen het zeker niet zonder kunnen. Maar uitsluitend op technologie vertrouwen is niet realistisch want er zijn twee mogelijk negatieve effecten van technologische ontwikkeling waarmee we op zijn minst rekening moeten houden.

Ten eerste kan technologie ook ten kwade worden gebruikt. Of de positieve of de negatieve effecten van de technologie komen bovendrijven: we weten het niet en we hebben er geen vat op. Brengt de technologie ons een paradijs op aarde zonder gebrek en zonder pijn, of worden de nachtmerries van Orwells *1984* en Huxleys *Brave New World* alsnog bewaarheid. Waarschijnlijk iets ertussen in.

Een van de manieren waarop we in de westerse wereld de onzekerheden des levens aanpakken is controle en meer controle. Onder andere daarvoor wordt de ICT ingezet. Er zijn mensen die vrezen dat de vrijheid en de manier waarop wij willen leven, hierdoor in het gedrang komen.

Ten tweede: technologische vernieuwing heeft maatschappelijke en culturele effecten. Door bijvoorbeeld de uitvinding van de telefoon en het internet zijn de sociale verhoudingen radicaal veranderd. Binnen een minuut kan ik contact leggen met mijn neef in Australië, en dankzij de webcam kan ik hem nu nog zien ook. Honderd jaar geleden moest ik mijn klompen en mijn jas aantrekken, om vervolgens tien minuten te lopen naar mijn neef die verderop in het dorp woonde. Nog in de jaren zeventig was telefonie in Nederland zo kostbaar en zo schaars dat je een jaar moest wachten op een aansluiting. Naar het buitenland bellen was niet te betalen. Als je, nog in de jaren tachtig en negentig, met je neef in Australië wilde communiceren, deed je dat per brief. Per luchtpost had je, als het meezat, in een week antwoord.

Iedereen kan inmiddels contact maken met iedereen, wereldwijd. De snelheid waarmee we communiceren is onvoorstelbaar gegroeid. Dat zijn alleen nog maar de veranderingen in de reikwijdte en de snelheid van één aspect van de menselijke interactie.

De digitale revolutie heeft de cultuur dramatisch veranderd. Het wereldbeeld reikte vroeger niet verder dan de grenzen van de eigen dorpsamenleving. Het was overzichtelijk en er gebeurde gewoonlijk weinig. Als er eens wat gebeurde, kon men er uitvoerig bij stilstaan. God kon de wereld overzien en een winst- en verliesrekening bijhouden van de vroomheid van ieder individu. De waarden en normen bleven gewoonlijk wat ze waren, want uitdagingen die tot verandering zouden leiden waren er zelden. Achter de horizon lagen onbekende werelden, waarover men kon fantaseren en verhalen vertellen.

Ik chargeer, zo gesloten was de wereld nooit. Maar om de gedachten te bepalen is dit ideaaltypische beeld bruikbaar. De digitale revolutie heeft van de wereld een dorp zonder horizon gemaakt. Wat vroeger veilig was ondergebracht in een verre, onbekende wereld van hoop en vrees, is nu doorgedrongen in het dagelijks leven. Hoe paal je je wereld nog af? Alles lijkt door elkaar te lopen.

We hebben het hier over veranderingen die zich in enkele decennia hebben voltrokken en waarvan het einde niet in zicht is. Die veranderingen moeten door de mensen worden bijgebeeld. Dat lukt vaak niet en dat kan iets opleveren dat in de sociologie bekendstaat als anomie of vervreemding. Mensen hebben het gevoel dat de wereld hun wereld niet meer is. Op deze zinvraag ga ik later verder in (zie de paragraaf over technologie in hoofdstuk 2).

De financiële crisis

Ten slotte noem ik de financiële crisis. Op het moment dat ik dit schrijf zitten we daar midden in. Als je hoort hoe deskundigen elkaar tegenspreken, vraag je je af of we er ooit nog uit komen. Een kenmerk van de moderniteit is dat men moet werken met kredieten. Deze zijn gebaseerd op vertrouwen. Dat vertrouwen is uiteindelijk gebaseerd op verstandhouding. Het is buitengewoon moeilijk een wereldwijde onderlinge verstandhouding te kweken. Maar het leek te lukken. Er ontstond een, naar bleek uiterst fragiel, stelsel van kredieten en schuldbekentenissen, dat de wereldwijde economische groei moest dragen. Het stelsel had de fragiliteit van een kaartenhuis, maar door het wonderlijke succes dat het had, leek het van beton.

Toen gingen de bankiers, die het kaartenhuis in beheer hadden er spelletjes mee spelen. Zij dachten ten onrechte dat krediet een kwestie was van rekensommen en dat degene die het slimste kon rekenen ook de machtigste en de rijkste kon worden. Goede rekenaars zijn ook miljardair geworden. En, moet daarbij worden gezegd, zonder dat ze veel positiefs voor de wereld hebben betekend. Integendeel. Toen het kaartenhuis in elkaar stortte, lieten ze de goedgelovige burgers met de brokken achter.

De financiële crisis geeft ons het gevoel dat het leven een gok is. Om behoorlijk te kunnen leven ga je verplichtingen aan, waarvan de portee je ontgaat. Je legt je voor dertig jaar vast met een hypotheek en wat verzekeringen. Je durft het omdat anderen het doen en omdat een adviseur, die je niet kent en nooit terug zal zien, je zegt dat het goed is zo. De anderen die het ook doen (iedereen doet het), doen het op gezag van dezelfde adviseurs. Op een dag beschamen de adviseurs het in hen gestelde vertrouwen.

De kredietcrisis staat in zekere zin voor het ultieme zingevingsprobleem van de moderne tijd. Mensen geven hun leven zin en richten hun leven in op gezag van anderen. Dat gebeurt in het klein (kunt u mij de weg wijzen naar het station?) en in het groot (is een hypotheek van zo veel maal mijn jaarsalaris verantwoord?), in het oppervlakkige (is dit afwasmiddel gifvrij?) en in het diepzinnige (wat moet ik

doen om een goed mens te zijn?). Gezagsvolle anderen geven antwoord op die vragen. Die antwoorden mogen fout zijn (ik heb hem per ongeluk de verkeerde weg gewezen), de antwoorden mogen discutabel zijn (doen wat je hart je ingeeft). Dat valt allemaal te corrigeren. Maar er komt een moment dat het vertrouwen verdwijnt en dat je niet weet hoe het nog te herstellen. Dan is ook de basis van de zingeving aangetast.

Besluit

Vrijzinnigen hebben de toekomst. Ik heb de toekomst teruggebracht tot een aantal trends. Anders dan de toekomst zijn trends waarneembaar. We kunnen er iets over zeggen. We kunnen ze extrapoleren. Tot voorspellingen leidt dat niet. Trends hebben onnoemelijk veel oorzaken. Ze worden van alle kanten gevoed. Hoe ze zich werkelijk zullen ontwikkelen weten we daardoor niet.

Eén aspect van die trends wordt nogal eens over het hoofd gezien, namelijk dat er menselijke zingeving aan ten grondslag ligt. Ze zijn gemengd met hoop en vrees en aspiraties, waarderingen en zienswijzen. Ik zal daar in het volgende hoofdstuk op ingaan.

2. Over zingeving

De mens als succesvolle diersoort

De problemen en uitdagingen die in het vorige hoofdstuk beschreven zijn, kunnen slechts aan één oorzaak worden toegeschreven: het fascinerende succes van de mens als diersoort. Het is een diersoort die in aantal groeit en die steeds nieuwe manieren weet te vinden om door te blijven groeien. Negen miljard, tien miljard. Een groot deel ervan leeft niet eens op het biologische bestaansminimum, maar neemt het ervan en is van plan dat te blijven doen.

Dat men daarbij langs de rand van de afgrond scheert, dat de hele populatie zou kunnen uitsterven, zoals ooit de dinosauriërs, maar dan door eigen toedoen, valt bij dit wonder in het niet. Men is zich – typisch menselijk – van de risico's bewust en men probeert de ondergang af te wenden. Maar zelfs als dat allemaal mislukt, kan het experiment *mensheid*, die speling van de materie waardoor het heelal zich bewust werd van zichzelf, als geslaagd worden beschouwd.

Desondanks is het de moeite waard zo veel mogelijk manieren te verzinnen om het succesverhaal door te laten gaan. Daarbij kan een model van wat er bijzonder is aan de mens, hoe schetsmatig en beperkt het ook mag zijn, grote diensten bewijzen.

De grote succesfactor die ons op dit wankel punt heeft gebracht, is de verbeeldingskracht, de voorwaarde voor de menselijke zingeving. We moeten nagaan hoe deze ons in de problemen heeft gebracht en hoe zij ons er ook weer uit kan halen. Laten we eerst kijken naar enkele formele aspecten van de zingeving

Andere dieren moeten het bij het overleven hebben van hun instinct. Hun biologische bagage zegt hun waar ze moeten gaan en staan. Hoe beter die aangeboren gedragspatronen zijn aangepast aan de omgeving, des te succesvoller is het dier. Als de richtlijnen voor het gedrag minder goed zijn aangepast, komt het dier in de problemen. In het uiterste geval redden alleen bepaalde mutanten het. Dat is het biologische mechanisme van de natuurlijke selectie dat door Darwin is ontrafeld.

Het succes van mensen is erin gelegen dat zij zich, anders dan andere dieren, soms aan die mechanismen weten te onttrekken. Zij zijn in staat zelf richtlijnen voor hun gedrag te ontwikkelen en vast te houden. De aanpassingen aan een veranderende omgeving kunnen zo op cultureel niveau, en dus niet alleen op het niveau van het DNA, worden verwezenlijkt. Mensen kunnen daardoor ook hun situatie telkens op een andere manier interpreteren en daarbij zelfs tot op zekere hoogte hun gedragsregels veranderen. Zo kunnen zij dus veel soepeler op veranderingen in hun omgeving reageren dan dieren, die het vooral van hun aangeboren oriëntatieschema's moeten hebben. Deze vermogens hebben er op de lange duur toe geleid dat mensen zich ontwikkelden tot heersers over een wereld die zij zelf mede hebben vormgegeven.

Transcendentie Om die eigen wereld te kunnen scheppen, om überhaupt aspiraties te kunnen hebben, moeten mensen over een bijzonder vermogen beschikken: zij moeten in staat zijn dingen te zien die er niet zijn. Zij moeten zich gedachten kunnen vormen over wat zich zou kunnen voordoen in de toekomst en wat er zou kunnen zijn achter de horizon. Dit vermogen tot het scheppen (althans in de geest) van een wereld die er voorheen niet was, is het vermogen tot *transcendentie*.

Meestal wordt de term transcendentie gebruikt voor het verwijzen naar een werkelijkheid die op de een of andere manier boven de alledaagse werkelijkheid is gesitueerd, zoals de hemel. Ik spreek dan

van *verticale* transcendentie. Dat moet onderscheiden worden van *horizontale* transcendentie. Daarvan is sprake als men de grenzen van het hier en nu overschrijdt. Voorbeelden daarvan: plannen maken voor de toekomst. Nieuwe manieren van samenleven ontwikkelen. Je in andere culturen begeven.

Dit vermogen maakt het mogelijk dat mensen zich een wereld scheppen. Men kan zeggen: dit is mijn familie; dit is mijn land; dit zijn mijn vrienden en mijn vijanden. Dit ben ik van plan. Alleen wie over de grenzen van zijn instincten heen kan kijken, kan samen met anderen een cultuur scheppen. Dat is het voorrecht van de mens.

Maar tegelijkertijd is hij er ook toe gedoemd. Mensen worden namelijk geboren zonder voldoende geestelijke bagage. Zij weten van nature minder dan andere dieren uit zichzelf hoe hun omgeving in elkaar zit. Zij moeten meer dan andere dieren leren en daar hebben zij tijd voor nodig. Zij moeten worden opgevoed, dat wil zeggen geïntroduceerd in een stelsel van betekenissen en gedragsregels, waarden en normen, die hun ouders en voorouders hebben ontworpen. Dan kunnen zij zeggen: dit ben ik en hier hoor ik bij. Zij kunnen grenzen trekken, hun wereld begrenzen, zodat die hanteerbaar, leefbaar wordt. Mensen doen dit niet alleen. Ze doen dit samen met anderen en binnen een traditie. Mensen zijn dus voor hun oriëntatie in grote mate afhankelijk van hun medemensen. Mensen hebben de erkenning en de goedkeuring nodig van anderen. Hun wereld is geen individuele, maar een sociale constructie. Het is een constructie die in de loop der eeuwen is opgebouwd en waaraan ieder mens het zijne of hare bijdraagt. Meestal is die bijdrage beperkt tot het in stand houden van de constructie en soms wordt er een verandering in aangebracht.

Ontologische geborgenheid Het is geen natuurlijke wereld, waaraan mensen zich hechten, het is een sociale constructie. Deze verschilt per leefgemeenschap en die verschillen kunnen, zoals we weten, aanzienlijk zijn. De betekenissen en regels en stelsels van betekenissen en regels waaruit die wereld bestaat, zijn in feite nogal willekeurig. Ze zijn afhankelijk van de manier van leven en van het verleden van de groep. Maar hoe willekeurig ze ook mogen zijn, ze worden door de betrokkenen ervaren als volstrekt natuurlijk. Anders gezegd, mensen voelen zich in hun stelsel van regels, in hun zingevingssysteem *ontologisch geborgen*. Zij gaan ervan uit dat de werkelijkheid zoals zij die interpreteren een volkomen vanzelfsprekende wereld is. De manier waarop zij over de werkelijkheid spreken zien zij gewoonlijk als de enige manier om erover te spreken. Bij de sociale constructie die de wereld is, horen ook de aspiraties die mensen hebben. Veel van die aspiraties worden als volstrekt natuurlijk en daarmee als onvermijdelijk ervaren. Als onvervreemdbaar.

Die ontologische geborgenheid wordt voortdurend in stand gehouden met behulp van de anderen. In een sociaal verband bevestigen en herbevestigen mensen elkaar in de betekenis die ze aan de dingen geven. Mensen maken de dingen voor elkaar en zichzelf plausibel, geloofwaardig. Zij doen dat op grond van vertrouwen. Mensen vertrouwen erop dat de anderen serieus zijn in wat zij menen. Samenlevingen bestaan bij de gratie van wederzijds vertrouwen. Zo leven mensen in hun eigen, vertrouwd wereld, die zij ervaren als volkomen natuurlijk.

Ontologische geborgenheid en vertrouwdheid is niet hetzelfde als comfortabel. Het leven is hard. Maar het vermogen tot transcendentie maakt het ook mogelijk zich aan die al te harde wereld te onttrekken. Men kan bijvoorbeeld fantaseren over dingen die er niet zijn: een paradijs bijvoorbeeld, een luilekkerland, een hemel. Zo wordt het vermogen tot transcendentie aangewend om het leven draaglijk te houden.

Dit vermogen wordt ook ingezet om de wereld begrijpelijk te houden. Men kan goden verzinnen om zo het bestaan te verklaren en te rechtvaardigen. Maar goden zijn daarvoor niet noodzakelijk. Men kan ook iets anders verzinnen, bijvoorbeeld complottheorieën, waardoor alles opeens klip-en-klaar wordt. Men kan daarbij zondebokken aanwijzen om zijn agressie te kanaliseren. Maar men kan ook op

de toekomst gericht zijn en zijn vermogen tot transcendentie aanwenden om plannen te maken. Men projecteert zijn wensen in de toekomst en probeert ernaar te leven. Zo streven zakenlui naar het realiseren van een zeker marktaandeel binnen vijf jaar en terroristen naar het realiseren van een utopie, met of zonder god.

Men kan ook extrapolaties maken op grond waarvan men besluit tot geleidelijke gedragsveranderingen. Transcendentie behelst ook het vermogen uit jezelf te stappen en kritisch naar jezelf te kijken. Zelfkritiek op grond van ervaringen. Daarvan zullen we het in de toekomst moeten hebben, willen wij als mensheid overleven.

Tot nu toe is dat gelukt. Er is een heel spectrum aan manieren gevonden om met de werkelijkheid om te gaan, de ene succesvoller dan de andere, maar steeds zijn mensen erin geslaagd de werkelijkheid zó te benoemen, dat er mee te werken viel. De werkelijkheid, de problemen van het leven en het samenleven zijn op een veelheid aan manieren aan te pakken. Van deze poly-interpretabiliteit van de werkelijkheid leggen de vele verschillende culturen getuigenis af.

Ontologische verlatenheid Maar het vermogen tot transcendentie stuit ooit – hoe kan het anders – op grenzen. Teveel transcendentie werkt ondermijnend. Het leidt tot het tegendeel van overleven. Als men nooit ophoudt met dromen, bidden of plannen maken, komt men op den duur nergens. Als men droomt over luilekkerland in plaats van aardappels te rooien komt men om van de honger. Teveel zelfkritiek verlamt en ondermijnt de ontologische geborgenheid. Je wilt iets doen, maar je kijkt kritisch naar jezelf en je vraagt je af: waarom zou ik niet iets anders doen? En al snel kun je niets meer doen. Overal is wel wat op aan te merken, alles is vol risico's.

Het vermogen kritiek te leveren op de manier waarop men de werkelijkheid te lijf gaat, is dus enerzijds een voorwaarde om te overleven, maar kan anderzijds de ontologische geborgenheid in gevaar brengen. Men kan ontdekken dat de dingen niet zo vanzelfsprekend zijn als we altijd gevonden hebben. Er zijn tekortkomingen aan de cultuur. Dit soort twijfel doet zich voor als de omgeving verandert en ook als men in aanraking komt met andere culturen. Die ziet men dan ook al snel als een bedreiging. De confrontatie met andere culturen is altijd een aanslag op de geloofwaardigheid van de eigen oriëntatiemiddelen en daarmee op de ontologische geborgenheid en daarmee, uiteindelijk, op de overlevingskansen van de eigen groep. Het is dus, paradoxaal genoeg, het vermogen tot transcendentie dat enerzijds het menselijk samenleven mogelijk maakt en anderzijds in gevaar kan brengen.

Wanneer de wereld niet blijkt te zijn wat de mensen dachten dat hij was, maakt zich een gevoel van *ontologische verlatenheid* van hen meester. Ik zal daarvoor ook de in de sociologie gangbare term *anomie* gebruiken. Dit begrip is ruim honderd jaar geleden in eerste instantie ontwikkeld door de Franse socioloog Durkheim. Ik gebruik dit begrip om een situatie aan te duiden waarin men het gevoel heeft dat de regels waaraan men zich te houden heeft en de interpretatiekaders waarmee men de werkelijkheid gewoonlijk tegemoet treedt, veel van hun geldigheid verloren hebben. Het leidt tot gevoelens van leegte, vervreemding, zinloosheid, richtingloosheid, onveiligheid. Mensen zijn ontregeld en kunnen daar depressief of agressief van worden. Ze worden geconfronteerd met de betrekkelijkheid, de eindigheid van hun oriëntatiemiddelen. Dat wil dus zeggen: van een van hun levensvoorwaarden. Dat is beangstigend. Maar niet alleen met de eindigheid daarvan, ook met de eigen eindigheid.

Wat kunnen ze doen? Ze kunnen op zoek gaan naar mensen of middelen die hen van deze gevoelens bevrijden. Ze kunnen ook hun radeloosheid transcenderen en zich een totale ommekeer voorstellen: 'er is goed nieuws, we worden gered!' De drager van dat goede nieuws kan een god zijn, of een profeet, of een politiek leider. Het is een geschiedenis die zich herhaalt: men zoekt en vindt.

Religie Om te kunnen overleven moet het zingevingssysteem, en dus ook die ontologische geborgenheid, in stand worden gehouden. Daartoe hebben mensen een heel palet van middelen, trucs en strategieën ontwikkeld. Dit zijn de *handhavingsmechanismen* die in ieder zingevingssysteem zijn ingebouwd. Zo kan men de bedreigingen die zich aandienen meer of minder negeren. In de moderne samenleving doet men dat bijvoorbeeld met de negatieve effecten van economische groei. Men heeft een model van het aanpakken van sociaal-economische problemen dat op groei is gebaseerd. Daarin passen niet, of met veel moeite, de negatieve effecten van de groei en dus worden die niet of nauwelijks in het model of in de meting opgenomen.

Een ander handhavingsmechanisme is dat van de nihilatie. Men geeft alternatieven, of de kritiek en degenen die deze leveren, een negatieve status. Wie er andere opvattingen op na houdt is gek of misdadig en in ieder geval gevaarlijk, een bedreiging voor de orde. Men maakt bijvoorbeeld de criticus verdacht, men trekt zijn integriteit in twijfel of demoniseert hem. Voorbeeld is dat men de kritiek die Al Gore levert op de CO₂-uitstoot probeert te pareren met de opmerking: niet verbazend dat hij er zo over denkt, het is niet integer, want hij is een *loser* en hij heeft geïnvesteerd in alternatieve energie.

Het laatste handhavingsmechanisme dat ik wil noemen is het zondebokmechanisme: men geeft iemand of een groep mensen de schuld van alle ellende. Het liefst een machteloze groep die weinig terug kan doen. In het verleden waren de Joden standaard de zondebok, nu dreigen in West-Europa de moslims deze rol te krijgen.

Een van die middelen die helpt bij het bewaren van de orde en die in bijna alle samenlevingen voorkomt is religie. Mensen hangen hun beeld van de werkelijkheid op aan iets dat zich aan de willekeur van menselijke zingeving onttrekt. Iets bovenmenselijks, iets absoluuts. Iets dat onweerlegbaar lijkt. Iets dat niet uit de rommelige, groezelige sfeer van het alledaagse menselijke handelen lijkt voort te komen, maar uit een andere, hogere sfeer.

Mensen hebben er altijd en overal religies op na gehouden. Het is een zo algemeen verschijnsel dat je je af kunt vragen of ze wel zonder religie kunnen. Die neiging tot verabsoluteren en zelfs vergoddelijken van elementen uit de werkelijkheid vergroot de weerbaarheid van de mensen. Het helpt hen het kritische vermogen, het steeds maar nadenken over hun situatie, in te dammen en het geeft wat men doet een aura van verhevenheid. Het heft de verlamming op. Er moet gehandeld worden en er wordt gehandeld, in de overtuiging dat men voor een absolute zaak staat. *With God on our side*.

Maar tegelijkertijd vermindert deze neiging tot verabsoluteren de flexibiliteit die nodig is om nieuwe wegen in te slaan. Zo'n gebrek aan flexibiliteit leidt nogal eens tot de gehele of gedeeltelijke ondergang van culturen en regimes. De elite, van God gezonden, houdt vast aan een manier van leven en van kijken naar de werkelijkheid die niet langer adequaat is.

Het is heel moeilijk om standvastigheid van starheid te onderscheiden, en souplesse van slapheid. Er zou eigenlijk een mengvorm moeten worden gevonden: het beste van twee werelden. Geloof in het eigen gelijk en tegelijkertijd de relativisering daarvan, zodat men zich zeer flexibel kan opstellen, zonder zichzelf ontrouw te worden.

Om te kunnen overleven in gevaarvolle situaties met grote implicaties voor het zingevingssysteem lijkt dat een voorwaarde te zijn: een mentaliteit die gemoedsrust en houvast (ontologische geborgenheid) weet te combineren met zelfkritiek en creativiteit en dus met het overstijgen (transcendentie) van het eigen gelijk.

Wat nodig is, is dus een paradoxale mentaliteit. Tegelijkertijd openheid voor alternatieven en een vastberadenheid ten aanzien van de eigen waarden en normen.

Moderne zingeving

Trends zoals mondialisering, en de enorme snelheid waarmee zij zich voltrekken, tasten de ontologische geborgenheid aan. Zij maken mensen onzeker in hun denken en handelen. Daardoor boezemt de toekomst velen angst in. Waar moet het heen met de wereld en met ons?

Dit soort angst is niet van vandaag of gisteren. Het is algemeen menselijk. De oude Grieken kenden die angst al. Ze keken naar de wereld waarin zij hadden ingegrepen en de schrik sloeg hun om het hart: hier is een halfgod aan het werk geweest, een tovenaarsleerling die zijn toverkunsten niet in de hand bleek te hebben. Prometheus, de held die voor de mensen het vuur van de goden heeft gestolen en in de westerse traditie model staat voor technische vernieuwing, wordt op een verschrikkelijke wijze gestraft. Ook in de joods-christelijke traditie bestaat de dreiging van de totale ondergang van de wereld door toedoen van de mensen.

Dat wat er nu gebeurt al in de oudheid is verwoord, zegt iets over de aard van de problematiek en van de mens. Heel veel dieren en planten vervuilen hun habitat en gaan daaraan ten onder. Heel veel dieren- en plantenpopulaties zijn zo succesvol in hun groei, dat ze hun hulpbronnen volledig uitputten om vervolgens uit te sterven.

Wat bijzonder is bij mensen is niet alleen de schaal waarop dit gebeurt, maar vooral ook hun reflexiviteit: zij zijn sinds mensenheugenis bedacht geweest op de effecten van hun handelen op langere termijn en ze zijn er altijd op uit geweest de schade te beperken. Daarbij moeten mensen zich net als andere dieren aanpassen aan hun omgeving, maar ze zijn ook in staat hun omgeving op steeds nieuwe, andere manieren aan te passen aan zichzelf. Ook bevers veranderen hun omgeving. Ze bouwen dammen in beken en rivieren en passen zo hun omgeving aan hun voedselbehoefte aan. Maar daar blijft het bij. Het zijn altijd maar weer die dammen. Ze discussiëren er nooit over en ze kunnen niets anders verzinnen. Ze voelen zich ook niet verantwoordelijk of schuldig als de zaak uit de hand loopt en de omgeving overstroomt. Mensen daarentegen voelen zich verantwoordelijk en verzinnen bij tijd en wijle andere manieren om hun levenskansen te vergroten.

Moderniteit Toen de landbouwsamenleving onvoldoende in staat bleek om een groeiend aantal mensen te voeden, slaagde men erin de economie verder te laten groeien door industrialisatie. Een nieuwe manier van samenleven werd beproefd en langzamerhand tot een succes gemaakt dat op veel plaatsen werd nagevolgd. Door op nieuwe manieren over overleven te gaan denken, door nieuwe zingevingskaders te ontwikkelen met betrekking tot arbeidsverhoudingen, bleek men in staat om armoede te beperken. De kaders waarin men de zin van het leven plaatste, veranderden mee. Ging het eerst om een leven dat in het leven hierna zijn beloning zou vinden, nu ging het meer en meer om een gelukkig leven op aarde. Daarbij werd economische groei een centrale doelstelling.

Het veranderen van het zingevingssysteem met daarbij de herformulering van de zin van het leven, is een moeizaam sociaal proces dat zich vaak generaties voortsleept en dat een uitkomst heeft die door niemand is te voorzien.

Het lijkt erop dat we weer aan het begin staan van zo'n herijking van de zingevingskaders. Het gebruikelijke beeld van economische groei ter vergroting van ons aller welzijn en welvaart begint zich meer en meer tegen ons te keren.

We zitten in een meervoudig veranderingsproces. Verandering lijkt onvermijdelijk als we kijken naar de trends die ik als uitgangspunt heb genomen. Aan die veranderingsprocessen komt geen einde. In een moeizame strijd, met vallen en opstaan, zullen we wegen moeten vinden om met migratie om te gaan; om duurzaamheid te bereiken; om adequate vervangers te vinden van de oude natiestaat, om te leren leven met het einde van de westerse suprematie. Sommige van die processen zullen succesvol zijn en sommige zullen desastreus eindigen.

Er zal steeds minstens één constante een rol spelen: de zingeving. De beantwoording van de vraag: wie ben ik (nog), waar hoor ik (nu nog of nu weer) bij, waarvoor leef ik en waarvoor leven wij? Als er een crisis in de samenleving is, is er ook een crisis in de zingeving.

Universalisme Zoals gezegd: mensen creëren hun eigen leefwereld, hun waarden en hun normen. Ze creëren een moraal en een manier van leven die ze als onontkoombaar ervaren. Ze doen dit in groepsverband en wensen zich daarbij te onderscheiden en af te scheiden van anderen. Zij houden er vaak een moraal op na die alleen geldt voor de eigen groep. Andere culturen worden dan als vreemd, curieus, mesjochte, en vaak ook als vijandig en gevaarlijk ervaren. De moraal houdt gewoonlijk op bij de grenzen van de eigen groep.

De christelijke wereld daarentegen (en overigens ook de wereld van de islam), ziet de eigen waarden en normen, het eigen zingevingssysteem als universeel, als geldig voor alle mensen. Daarom hebben ze de neiging om andere volkeren tot hun wereldbeeld te willen bekeren. De eigen waarden en normen moeten, goedschiks of kwaadschiks, aan de rest van de wereld worden opgelegd. Het valt niet te ontkennen dat dit, althans gedeeltelijk, gelukt is. De twee grote religies van het Boek, christendom en islam, zijn gevestigd in plaatsen duizenden kilometers buiten het gebied waar ze zijn ontstaan en tellen miljarden gelovigen.

Ook de seculiere waarden (zoals vrijheid) die in de westerse wereld zijn ontwikkeld, tracht men overal tot gelding te brengen. De neiging tot zending is dus niet ten prooi gevallen aan het proces van secularisering dat kenmerkend is voor ons deel van de wereld. Integendeel. De neiging onze christelijke waarden en normen te verspreiden is zelf gesecculariseerd en dit heeft tot gevolg gehad dat niet alleen de kerken, maar nu ook regeringen zich inzetten voor de waarden, die niet meer christelijk heten, maar universeel. Waar de staten op zichzelf tekortschieten bij het wereldwijd uitdragen van de westerse waarden, daar gebeurt het wel onder invloed van economische processen. Alleen al het begrip 'vrije markt' is westers. Met dat begrip heeft het Westen de wereld een structuur opgelegd. Niet alleen onder invloed van de institutionalisering van economische belangen in wereldwijde organisaties zoals de WTO, het IMF en de OESO gebeurt dat, ook particuliere bedrijven dragen de westerse waarden uit. McDonald's bijvoorbeeld, propageert onbedoeld (maar niet ongewild) de *American way of life*.

De waarden die de westerse wereld nog steeds tracht op te leggen aan de rest van de wereld en die ons gebracht hebben in onze huidige situatie, zijn onder meer: *vrijheid, gelijkheid, broederschap, rationaliteit, individualisme, materialisme* en zelfs de *romantische liefde*. Ik zal op deze waarden later terugkomen.

Soms tracht men deze waarden heel expliciet en ondubbelzinnig wereldwijd tot gelding te brengen. Zo ijvert men voor de universele rechten van de mens of de democratie. Soms ook gaat het minder bewust en minder expliciet. McDonald's en IKEA zijn er niet op uit om westerse waarden te verbreiden. Ze willen hamburgers en meubelen verkopen. Maar de manier waarop ze dat doen, en die ze zien als een kwestie van bijvoorbeeld efficiënte bedrijfsvoering en inspelen op de behoeften van de consument, vormt vaak een aantasting van plaatselijke zingevingsspatronen. Zo is snel voedsel een Amerikaanse preoccupatie. In de meeste culturen leeft men om te eten en is het tot je nemen een plechtig ritueel, waaraan veel tijd moet worden besteed. Toen Euro-Disney bij Parijs net was geopend, ontstond er onder de Franse tieners, die als figuranten waren ingehuurd, een opstand over de snelheid waarmee gegeten moest worden.

Rationaliteit De belangrijkste waarde die algemeen wordt doorgezet is de rationaliteit. De steeds rationelere opstelling ten aanzien van de wereld heeft geleid tot wat de socioloog Weber zo fraai *onttovering* heeft genoemd. De aarde zoals die ons gegeven is, werd steeds minder opgevat als een

betoverde wereld. De wereld werd steeds minder een animistisch geheel waarin de dingen, de planten, de dieren, hun eigen ziel hebben en waarin men een boom alleen kan vellen wanneer men uitgebreid tot de boomgeest heeft gebeden en hem onweerlegbaar duidelijk heeft gemaakt dat het noodzakelijk is dat hij geveld wordt. Uiteindelijk werd de wereld, de natuur, niet langer gezien als een partner met wie de mens op gespannen voet leeft en die men te vriend moet houden. Bossen werden niet langer gezien als de verblijfplaats van de voorouders, met wie men maar beter geen ruzie kan hebben. De aarde zelf werd niet langer als een geest gezien.

Deze onttovering maakt de wereld om ons heen tot een ding dat luistert naar blinde, niet begeesterde wetten. Als men met die wetten rekening houdt, kan men ermee doen wat men wil. De grenzen liggen bij de tolerantie van andere mensen die andere plannen hadden, maar in principe niet in de natuur zelf. Alles wat niet tegen de wetten van de natuur ingaat is toegestaan. Ja, meer dan dat. De kennis van de wetmatigheden in de samenhang der dingen, zoals ecologische systemen, is beperkt en ondernemende mensen hebben dikwijls geen tijd om te wachten op het ontdekken ervan. Dat zij de kans lopen ongewild de tak af te zagen waarop ze zelf zitten, is een risico dat zij negeren bij het in de praktijk brengen van hun profijtelijke plannen. Het zal wel goed komen. De aarde is materiaal dat de mens ter beschikking is gesteld om er zijn voordeel mee te doen. Men moet eruit halen wat erin zit, zo efficiënt en effectief mogelijk.

Mensen hebben niet alleen de mogelijkheid gekregen de natuur om te vormen, ze zijn die omvorming van de natuur meer en meer als hun bestemming gaan ervaren. Omvormen van de natuur werd een opdracht, en naarmate ze er meer succes mee hadden zijn ze hun zelfbeeld er meer aan gaan ophangen. De mensen voelen zich de *masters of the universe*. Ze hebben het gevoel dat ze de natuur beheersen en steeds beter beheersen tot heil van de hele mensheid. Vele ziekten zijn bijvoorbeeld uitgeroeid, andere zijn geneesbaar geworden. Er zijn optimisten die denken en hopen dat de menselijke sterfelijkheid kan worden overwonnen. Ook is dankzij de beheersing van de natuur afgerekend met veel armoede en gebrek. Sterker: er is, althans in sommige delen van de wereld, een ongekende welvaart ontstaan. Dat geeft de burgers moed. Dat werkt ook aanstekelijk. Niet-westerse culturen volgen het na.

Zo komt het dat de samenleving niet langer werd ingericht naar de voorschriften van de traditie maar naar het economische succes dat men had. De transcendentie werd steeds minder naar boven gericht, naar een hemel of een god, en steeds meer naar deze wereld hier en nu, naar het overstijgen van de materiële beperkingen, naar een toekomst met nog grotere welvaart. De tijd wordt nauwelijks meer ingedeeld naar de naamdagen van de heiligen of naar de stadia van het leven en lijden van Christus. De tijd wordt tot een agenda voor de rationele planning van projecten. De waarde van mensen en dingen wordt meer en meer bepaald door de enige interactievorm die bij de onttoverde economie past: de markt.

De markt Door deze fixatie op de markt wordt alles wat niet op de markt tot uitdrukking kan worden gebracht, simpelweg genegeerd. Frisse lucht bijvoorbeeld, of breder: de atmosfeer, is een economische waarde van de eerste orde, maar deze is niet verhandelbaar op de markt en werd tot voor kort dan ook genegeerd in de wetenschap van de economie, en erger: in de praktijk. Nu men door de opwarming van de aarde niet langer om de waarde van de atmosfeer voor het voortbestaan op aarde heen kan, probeert men van de lucht iets verhandelbaars te maken: er wordt bijvoorbeeld gehandeld in emissierechten.

Deze handel in gebakken lucht past ongelofelijk goed bij de ontwikkeling die de markt op dit moment doormaakt. Meer en meer wordt er gehandeld in onstoffelijke dingen, zoals rechten op allerlei gebied, maar bijvoorbeeld ook in belevenissen en ervaringen. In toegang, in het tijdelijk in gebruik hebben van dingen. In software; in persoonlijke waardering. In educatie.

Dit is het kenmerk par excellence van de postindustriële maatschappij: ook de zingeving van mensen loopt via de markt. Mensen ontlenen die steeds meer aan de positie die ze innemen op de markt. Op de arbeidsmarkt, en in het verlengde daarvan, op de consumentenmarkt. Hun identiteit bijvoorbeeld, geven zij ten dele vorm door middel van producten die zij op de markt aantreffen (ik ben een echte Volvrijder) en door middel van producten die zij op de markt brengen (ik ben makelaar in koffie). Mensen tonen wie zij zijn in de kleren die zij dragen en de auto waarin zij rijden. Hun eigenwaarde ontlenen zij steeds meer aan de waarde die zij hebben op de arbeidsmarkt en steeds minder aan de familie waaruit zij afkomstig zijn.

Dat is ook één van de redenen waarom parttime werken vaak met ambivalentie bejegend wordt. Het vermindert de kans je te doen gelden op de arbeidsmarkt en wordt daarom gezien als een negatieve factor in het opbouwen van de identiteit. Dat daardoor vaak veel taken blijven liggen die maatschappelijk nuttig of zelfs onontbeerlijk zijn, zoals het tot stand brengen van een stabiel gezinsleven, is iets dat veelal niet in het zingevingpatroon past en dus wordt genegeerd of genihileerd. Anders gezegd: men ontkent het of men vindt het carrière-vijandige onzin.

Ondertussen zijn de producten die men op de markt brengt dus meer en meer van immateriële aard. Men produceert naast identiteiten bijvoorbeeld ook allerlei vormen van *software* die men niet bezit maar waarop men een licentie heeft. De groei wordt dus gezocht in immateriële sferen en daar zal inderdaad een deel van de oplossing van de grote problemen gezocht moeten worden. De markt zelf is trouwens ook immaterieel. Ze genereert vrijheid; ze lokt creativiteit uit. De markt is een institutie en veronderstelt vertrouwen, discipline, oprechtheid. Zij veronderstelt ook een diepgewortelde motivatie om dit mechanisme in stand te houden.

Aan de markt liggen dus vele waarden ten grondslag die zijn ingebed in de westerse zingeving. Als aan deze voorwaarden voldaan is, is de markt uiterst rationeel. Zij werkt efficiënt. Men kan zijn kansen berekenen. Men hoeft alleen maar te rekenen met de hebzucht van de medespelers.

Hoe ver verwijderd is de moderne, gerationaliseerde markt van de traditionele. Ook daar was de markt een vorm van interactie, maar één waar men zijn hele hebben en houden mee naartoe nam. Men moest bij de prijsstelling niet alleen mikken op een maximale winst, maar ook de familieverhoudingen in de gaten houden. Men moest bij iedere *deal* rekening houden met vriendendiensten. Men moest ook de machtsverhoudingen in zijn calculaties betrekken. Als men een bestuursfunctie ambieerde, moest men bepaalde personen voor een zachte prijs aan zijn handel helpen. Omdat jij het bent; ik mats je; de ene dienst is de andere waard.

In de traditionele markt is het in stand houden van samenlevingsverbanden ingebakken. Men ging niet alleen voor een maximale winst, men ging ook voor het handhaven van een gemeenschap, waarin de markt was ingebed. In de moderne, gerationaliseerde markt is dat steeds minder het geval. Dat maakt de markten grootschaliger, anoniemer, effectiever en efficiënter, maar ook kwetsbaarder. Bij de geringste twijfel aan de betrouwbaarheid van anonieme handelspartners kan de markt inzakken. Zo heeft de moderne, vooral op rationaliteit gebaseerde markt een groot nadeel. Het vertrouwen en daarmee de ontologische geborgenheid kan met één gerucht verdwijnen.

De voordelen van de moderne markt wegen kennelijk op tegen de nadelen. Behalve efficiënt en effectief is de markt ook nog een relatief vreedzame vorm van interactie. Men concurreert, dat wil zeggen, men strijdt in principe volgens regels en zonder dat er fysiek geweld aan te pas komt. De markt is inmiddels gemonialiseerd en zo sterk, dat het vaak mogelijk blijkt marktconform gedrag af te dwingen. De markt is een wereldwijde, relatief vreedzame, duurzame vorm van interactie.

Die vreedzaamheid is niet hetzelfde als harmonie. Men concurreert elkaar zo nodig genadeloos kapot. Maar veel vreedzamer kunnen wij het waarschijnlijk niet krijgen. Daarom moet men zich bewust zijn van de fragiliteit van de markt. Als men dat doet, leert men de markt zien als iets waarvoor iedere

deelnemer (en wij zijn allen deelnemers) mede verantwoordelijk is. Er is dan ook een collectief bewustzijn aan het groeien van de wijze waarop de markt gebruikt en misbruikt kan worden. Er is een marktmoraal. Daarin staan ruimte geven aan anderen en het te goeder trouw handelen centraal. Vooralsnog wordt een dergelijke moraal afgedwongen door daartoe in het leven geroepen autoriteiten, zoals de autoriteit financiële markten en de mededingingsautoriteit.

De markt en de marktmoraal moeten gekoesterd worden. Andere vormen van relatief vreedzame interactie op wereldniveau, zoals de Verenigde Naties, hebben niet die kracht. Zolang dat zo is, moeten we de markt zien als een gemeenschappelijk forum waarop wij onze waarden tot gelding kunnen laten komen.

Wanneer we de markt zien als een onfeilbaar mechanisme - er zijn markt-fundamentalisten die zo ver gaan - zijn we het aan het verabsoluteren en daarmee bijna aan het vergoddelijken. Maar wanneer we haar zien als de bron van alle kwaad, miskennen we de mogelijkheden die zij biedt tot een vrije en vreedzame uitwisseling van waarden.

Besluit We zijn dit hoofdstuk begonnen met een held uit de Griekse mythologie die de wereld veranderd zou hebben en meteen de angst voor die verandering belichaamde. Dat bracht ons op het huiiveringwekkende vermogen van mensen hun wereld aan te passen aan hun wensen. Dit heeft ons uiteindelijk gebracht tot een relatief efficiënt, effectief en vreedzaam mechanisme voor het uitwisselen van waarden: de vrije markt.

De gerationaliseerde markt is een centrale waarde van de moderne gemonialiseerde wereld. Bij de beoordeling ervan zullen we ons een paar dingen moeten afvragen. In hoeverre komen andere waarden aan bod? Is de markt in staat meer dan een uiterst vluchtig gevoel van ontologische geborgenheid te genereren? Hoe moet de markt zich verhouden tot andere instituties? Welke rol kan zij spelen bij de ontplooiing en eventuele beheersing van de acht trends? We zullen een vrijzinnige houding ten aanzien van de markt moeten ontwikkelen. Het vermogen tot transcendentie gaat door zolang er mensen zijn. Mensen kijken over de grenzen van de markt heen en kunnen zich gaan inzetten voor andere waarden, zonder de waarde die de markt zelf is, te ontkrachten.

De onontkoombaarheid van anomie

Veranderingen in de samenleving gaan altijd gepaard met zingevingproblemen. Dat geldt ook voor de trends van de toekomst, die ik in het eerste hoofdstuk heb geschetst. Op deze problemen zullen antwoorden gevonden moeten worden. Het meest in het oog lopende probleem is anomie. Hiervan kan men spreken als de verwachtingen, de waarden, de normen, de gedragsregels, niet meer aansluiten op de werkelijkheid zoals die zich voordoet. Ze zijn steeds minder geschikt om de problemen die zich voordoen aan te pakken. Hoe staat het met de anomie in onze postmoderne marktsamenleving?

De wereld van de markt is een dynamische wereld, opwindend en fascinerend. Alles wat bestaat wordt op de markt aangeboden en alleen wat op de markt wordt aangeboden lijkt nog te bestaan. Op de markt ben je vrij om te kiezen en alles is een keuze.

De prijs die wij daarvoor betalen is hoog en heet anomie. *Ontologische verlatenheid*. Neem als voorbeeld de eigen identiteit. Die wordt meer en meer gezien als een persoonlijke keuze. Rustte zij vroeger nog in Gods hand, tegenwoordig ben je het zelf die verantwoordelijk wordt gehouden voor wie je bent en voor de maatschappelijke positie die je inneemt. 'Hij heeft het niet zo goed gedaan,' heet het dan, 'hij is voortijdig gesneuveld in de strijd om de betere posities'.

Die eigen verantwoordelijkheid geldt dan de persoonlijke of individuele identiteit. Je wordt geacht er zelf verantwoordelijk voor te zijn. Succes is een keuze. Wie je bent is een keuze. Maar wat moet je kiezen, op grond waarvan moet je kiezen? Voor het beantwoorden van die vraag is je *peer group* belangrijk. Aan je maten zou je het moeten kunnen vragen. Maar waar halen die hun oordeel vandaan? Bedenk: zij zijn partij. Zij spelen ook mee op de markt van de identiteit. Zijn zij wel oprecht, zijn zij niet bevooroordeeld, zijn ze niet eigenlijk behalve je helpers ook je concurrenten? Bovendien, in elke fase van je leven heb je andere maten. Je zou bijna naar een god gaan verlangen die zich verheft boven alle alledaagse dilemma's en die je verlost van de vraag wie je bent en wat je moet doen en die simpel zegt: dit ben jij en dit moet je doen. Hij zou je verlossen van je ontologische verlatenheid. Er zijn vele mensen naar dit soort goden op zoek en velen die er één vinden. Vele anderen moeten zich behelpen met een personal coach.

Hoe anders is het in statische samenlevingen, waarin mensen geboren werden op dezelfde plaats als waar ze later zouden sterven. In die tussentijd gaan ze met dezelfde mensen om, volgens dezelfde waarden en normen. Er is wel verandering, maar die is uiterst traag. Alleen de opeenvolging van de generaties maakt dat men te midden van andere mensen sterft dan men geboren is. Maar die andere mensen hebben de waarden en normen van de eerdere generatie bijna volledig gekopieerd.

Mensen van vandaag kunnen daarnaar verlangen. Dat wordt op de markt tot uitdrukking gebracht door middel van nostalgische artikelen. Maar de mensen van nu zouden zich in zo'n statische samenleving ongelofelijk ongelukkig voelen. Men zit opgesloten bij mensen met wie men het maar moet zien te redden. Er is geen ontkomen aan. Men is blootgesteld aan een geweldige sociale controle. Het is als een verstikkende deken.

Maar zo'n statische samenleving heeft wél een paar voordelen. Bijvoorbeeld gemoedsrust. Men hoeft niet te concurreren met anderen om sociale posities. Men heeft dan ook nauwelijks problemen met de identiteit. Je bent de zoon van Gerrit; Gerrit is boer en dus heet jij ook Gerrit en word jij ook boer. Als Gerrit een oudere broer heeft, is er hopelijk ergens nog een boerendochter met land en zonder broer. Andere opties zijn bijna ondenkbaar. Mensen weten hun plaats en die van de anderen, en houden daaraan vast.

Deze situatie geeft een grote *ontologische en existentiële geborgenheid*. Dat wil zeggen: men kan er zonder meer van uitgaan dat de wereld is zoals men geleerd heeft dat hij is, en dat het leven gewoonlijk verloopt zoals men denkt dat het nu eenmaal moet verlopen. Prangende twijfel over wie je bent, over je partnerkeuze, over wat goed is en wat kwaad: je weet nauwelijks wat dat is.

Dergelijke samenlevingen kunnen zeer harmonisch zijn, op het idyllische af, en ze worden dan ook vaak geïdealiseerd door romantische schrijvers. Vanaf Rousseau, dus vanaf het moment dat deze situatie in een steeds hoger tempo begint te verdwijnen, begint men er al naar terug te verlangen. *Hoe groen was mijn dal*: het is de titel van een roman die precies aangeeft waar het bij dit soort romantische nostalgie om gaat: men leefde arm maar geborgen in een onbedorven natuur met mooie mensen. De industriële revolutie, de modernisering vernietigde dit en veranderde de mensen in armoedzaaiers die moeten vechten voor hun bestaan in een steeds grauwere wereld.

Daar wordt dan tegenin gebracht dat de statische, traditionele wereld een wereld van armoede, onderdrukking, uitbuiting en gewelddadigheid was. Het leven in die slechte oude tijd was vaak armzalig, brutaal en kort en de mensen waren nogal eens zelfingenomen en bekrompen. Hun cultuur bevatte per definitie geen verrassingen. Er was stagnatie alom en de menselijke neiging om zichzelf te overstijgen werd grotelijks gefrustreerd. De neiging tot transcendentie bleef alleen hierdoor al voornamelijk beperkt tot de verticale transcendentie. Er was een god die de status quo bevestigde en voor sommigen de troost bood van een hiernamaals.

We zijn die wereld niet voor niets ontvlucht. We hebben ons bevrijd en het succes is onvoorstelbaar. We hebben de wereld opgetild uit een lethargie van vele eeuwen. We hebben, althans uit dit deel van de wereld, de armoede verjaagd. De ontwikkeling van kunst en wetenschap is door niemand bij te houden. De technologie doet vele mensen geloven dat het slechts een kwestie van tijd is of we kunnen alles.

Het succes van onze binnenwereldlijke transcendenties, die over elkaar heen lijken te buitelen, maakt het moeilijk de negatieve kanten ervan scherp in beeld te krijgen. De voortdurende revolutionaire veranderingen die nu zo'n twee eeuwen aan de gang zijn hebben gemaakt dat het overtreffen van onszelf, onderdeel is geworden van onze zingeving. We leven in de samenleving van de overtreffende trap. Dat betekent dat we de dingen die niet in een optimistische, steeds veranderende samenleving passen, minder goed zien. De mechanismen van negatie en nihilatie doen hun werk. De negatieve bijeffecten van de geweldige dynamiek worden te weinig in ons denken en handelen verdisconteerd. Een van die negatieve effecten is voor ons betoog van belang en dat is dat een voortdurende anomie er een onontkoombaar gevolg van is. Wat ik daarmee bedoel illustreer ik aan twee voorbeelden: mobiliteit en technologische ontwikkeling.

Mobiliteit en zingeving

In de samenleving van de overtreffende trap bewegen mensen meer dan ooit. Ze bewegen op de sociale ladder (sociale of verticale mobiliteit) en ze bewegen over de aardbol (geografische of horizontale mobiliteit, immigratie, emigratie). Beide vormen van mobiliteit zijn onvoorstelbaar toegenomen.

Sociale mobiliteit We kijken eerst naar de sociale mobiliteit. Iedereen kan stijgen of dalen op de sociale ladder. Men komt dan in vreemde sociale omgevingen terecht waarvan men de codes (nog) niet kent, als die er al zijn. Maar vaak zijn die er nauwelijks. Er zijn zo veel nieuwe functies dat er hele nieuwe sociale strata ontstaan. Daar moeten de waarden en de normen nog voor uitgevonden worden. Dat gaat met vallen en opstaan, via de markt en de communicatiemedia.

Op de effectenbeurs, op het internet, in de marketing, in de amusementsindustrie, in bepaalde takken van de advocatuur, in sommige sectoren van het bank- en verzekeringswezen etc. kunnen mensen die er talent voor hebben, ongeacht hun maatschappelijke achtergrond, onvoorstelbare hoeveelheden geld verdienen. Zo ontstaan nieuwe elites.

De nieuwe elites mengen maar moeizaam met de oude, zoals de traditionele professies, de magistratuur, het patriciaat. Dat betekent dat het hele stelsel van sociale strata op losse schroeven komt te staan. Naast het oude geld het nieuwe geld: ze verdragen elkaar maar moeilijk. Ze zijn in een concurrentiestrijd gewikkeld, die vooral ook gevoerd wordt met symbolische middelen, dus op het punt van zingeving, van waarden en normen. Het oude geld, de rijke mensen in de tuinsteden en de buitenwijken heeft het gevoel dat het overspoeld wordt door het nieuwe, snelle geld. De ingetogen hogere klassen met hun gevoel voor stijl en standing voelen zich weggedrukt door de poenige, opzichtige, luidruchtige sociale stijgers, die rondscheuren in hun brandstof slurpende *Sport Utility Vehicles*. Makkend tracht men vast te houden aan de oude, voorname identiteit, maar de twijfel sluipt binnen. Men weet niet meer helemaal waar men aan toe is. De sociale identiteit van de uiterst poreuze bovenlaag is in het geding. Hier heerst een zekere mate van anomie. Men voelt dat men zijn tijd gehad heeft.

Dit is een proces dat bestaat sinds stijgen en dalen op de sociale ladder begon voor te komen. Sinds die tijd vinden de gevestigden de nieuwkomers vulgair en de nieuwkomers de gevestigden

arrogant. Maar tot voor kort wilden de nieuwkomers er wel bij horen en trachtten zich aan te passen aan de regels van de hoogste standen.

Tegenwoordig brengen de nieuwkomers meer en meer hun eigen waarden, normen en leefregels mee. Daarmee willen ze zich ontologisch geborgen voelen. Dat lukt maar half. We hebben gezien dat die nieuwe leefregels nog in ontwikkeling zijn. Bovendien wil men als nieuwe elite aansluiten bij wat voornaam is. Maar het is niet langer duidelijk wat en wie voornaam is. Het hele begrip 'voornaam' lijkt wel verdwenen.

Mobiliteit is relatief. Anders gezegd: men verplaatst zich ten opzichte van de anderen. Dus ook als men zelf niet beweegt, is men eraan overgeleverd. Als je stilstaat terwijl de rest beweegt in opwaartse richting, kom je vanzelf aan de onderkant van de samenleving terecht.

Sociale mobiliteit brengt daardoor voor iedereen zinvragen met zich mee: waar sta ik ten opzichte van de anderen en wie ben ik, waar ga ik heen, wie moet ik zijn, wie behoort ik te zijn? Voldoe ik wel? Waar ben ik aan toe?

Wie blijft zitten waar hij zit, moet ook een nieuwe betekenis geven aan zijn positie. Hij moet, al was het maar voor zichzelf, zijn inertie verklaren. Hij is het passieve slachtoffer van de mobiliteit. Hij moet zijn relatieve daling inpassen in zijn zelfrespect. 'Iedereen is mij voorbijgestreefd. Dat komt omdat ik fatsoenlijk gebleven ben.' Zolang je er niet in slaagt dit voor jezelf en vooral ook voor anderen geloofwaardig te maken, zit je met een zingevingprobleem: anomie.

Dat dalers op de sociale ladder zingevingproblemen hebben, zal niemand verbazen. Maar ook de stijgers zitten vaak in een situatie van ontologische verlatenheid. Veel mensen die op de sociale ladder gestegen zijn voelen zich een vreemdeling. In de sociale laag waarin ze terechtgekomen zijn, voelen ze zich niet echt thuis, omdat ze onzeker zijn over de sociale codes. Maar in de sociale laag waar ze vandaan komen worden ze, op zijn best, niet meer begrepen en, op zijn slechtst gezien, als zelfingenomen.

Onder andere door de mobiliteit is dus de persoonlijke identiteit een probleem geworden. De markt zou de markt niet zijn als dat geen aanleiding zou geven tot het ontstaan van een veelheid aan producten die erop gericht zijn de identiteit te versterken van ontharingsmiddelen tot potentiepillen. Een veelheid aan nieuwe beroepsgroepen is erop gebaseerd, van loopbaanadviseurs tot visagisten en van psychiaters tot communicatietrainers. Er wordt van alle kanten gewerkt aan onze identiteit. Op televisie en in glossy magazines wordt ons uitgelegd hoe we zouden moeten zijn of zouden kunnen zijn, en welke kleding we zouden moeten dragen, welke auto we zouden moeten besturen, welk interieur het beste bij ons past. Daarbij houdt men niet op te benadrukken dat we toch in de eerste plaats onszelf moeten zijn.

Houvast wordt ons aangeboden. We kunnen, met enige overdrijving, zeggen dat onze economie er meer en meer op draait. Je geeft je identiteit vorm door middel van producten en diensten die op de markt worden aangeboden, maar je bereikt nooit de voorgespiegelde gemoedsrust. Als je denkt dat je er bent is de markt alweer verder; er is voor je het weet weer wat nieuws. De markt levert weliswaar ontologische geborgenheid, maar het is maar voor even.

Migratie Zingeving en identiteit worden ook op de proef gesteld bij horizontale mobiliteit. Laten we beginnen met de migratie die in de goede oude tijd gebruikelijk was. De verhuizing. Gezinnen verhuizen vaak omdat één van de kostwinners elders een betere baan kan krijgen of wordt overgeplaatst. De ouders van zo'n gezin moeten zich opnieuw oriënteren maar ze hebben tenminste nog de sociale identiteit van het bedrijf waar ze voor werken. De kinderen moeten een nieuwe sociale identiteit zien te veroveren. Ze kampen met de problemen van de nieuwkomers die zich moeten invechten in het bolwerk der gevestigden.

Als het gezin frequent verhuist, wordt dit routine. Men leert zichzelf te positioneren in nieuwe groepen. Maar het betekent tevens dat men een vrij losse sociale identiteit heeft. Dat is de sociale identiteit van de toekomst. Men is een wereldburger en die identiteit wordt ondersteund bijvoorbeeld door mondiale media. Maar een dergelijke identiteit is wankel en men heeft vaak behoefte aan iets concreets. Als voorbeeld kunnen de mensen dienen die zich sterk gaan identificeren met de lokale cultuur van het gebied waar zij neergestreken zijn. Denk aan Randstad-intellectuelen die zich vestigen in de provincie Groningen en proberen zich het Groningse dialect eigen te maken. Anderen gaan zich juist sterker dan voorheen identificeren met de streek of het land van herkomst.

Maar dit zijn de randproblemen van de horizontale mobiliteit. Waar het in dit hoofdstuk vooral over moet gaan is de massieve migratie van het type dat heeft geleid tot de ondergang van het Romeinse rijk. Het op gang komen van stromen landverhuizers is in de Nieuwe Tijd is begonnen na de ontdekking van Amerika. Men verhuisde uit armoede massaal naar de nieuwe vestigingsgebieden, waar volkeren woonden die zich gemakkelijk lieten marginaliseren. Dat bracht ook wel zingevingproblemen met zich mee. Men moest de zingevingssystemen die men van huis meenam aanvullen met bijvoorbeeld een pioniers-mythologie.

De volksverhuizing die we na de Tweede Wereldoorlog zien is anders. De immigranten van nu krijgen te maken met een machtige gevestigde bevolking. Ze komen uit arme, niet-westerse landen, uit dorpen waar de samenleving amper bewoog en de armoede gepaard ging met gemoedsrust. De wereld waarin ze terecht komen slaat hen aanvankelijk met stomheid. Het is voor hen een pijnlijke botsing van culturen. Zij zien, zeker in het begin, geen andere uitweg dan te proberen zich in hun taal en religie te verschansen tegen de stortvloed van het onbekende. Zij ervaren de anomische buitenwereld als bedreigend. De kansen die deze vijandige marktsamenleving met zich meebrengt, herkennen zij vaak niet. Als hun kinderen dat wel doen, dreigt het familieverband uit elkaar te vallen.

Bij geografische mobiliteit in dichtbevolkte gebieden is de verhouding tussen nieuwkomers en gevestigden vaak een probleem. De gevestigden voelen zich door de nieuwkomers aangevallen en gaan zich verdedigen. Ze doen dat door buitensluiting, door negatieve etikettering; er kunnen zich relletjes voordoen tussen de jongeren. Aan beide kanten wordt daarbij de identiteit aangetast: de nieuwkomers moeten hun identiteit zien te definiëren in termen van de gevestigden. Daartoe zijn ze niet in staat. Dat wordt dan weer niet begrepen door hun nieuwe buurtgenoten. Deze gevestigden hebben zich geen millimeter verplaatst, maar vinden zichzelf toch terug in een andere wereld, waarin ze naar hun gevoel niet horen, waarin ze zich nauwelijks nog thuis voelen, waarin hun taal nog maar door een minderheid gesproken wordt en waar niet alleen de restaurantjes, maar ook de waarden en normen inmiddels exotisch zijn. Ook hier: passieve slachtoffers van de mobiliteit. Er ontstaat een ontologische verlatenheid die tot uitdrukking komt in verongelijkheid en verzet tegen de nieuwkomers. De gevestigden zien de nieuwkomers als een gevaar: ze zijn potentiële concurrenten op de arbeidsmarkt en ze maken met hun vreemde waarden en normen inbreuk op de ontologische geborgenheid. Ze zetten de sociale identiteit van mensen onder druk en hun waarden- en normenstelsel. ‘Wegwezen!’ is de geëigende reactie van de gevestigden op de nieuwkomers.

De nieuwkomers worden op allerlei manieren buitengesloten. Maar ook de gevestigden voelen zich buitengesloten, met name door bestuurlijke elites die politiek correct zijn en geen begrip hebben voor hun problemen. Ook zij zijn ontheemd. Waar moet men naartoe? Ze kunnen hun vroegere buurtgenoten achternagaan. Maar die zijn verspreid over de voorsteden, die gedeeltelijk ook al bevolkt worden door nieuwkomers. En zo wordt je vraag naar je sociale identiteit dus niet opgelost. Als je pech hebt, wordt je ook nog door een snel, onafhankelijk, progressief sociaal-wetenschappelijk onderzoeksbureau ingedeeld bij de mensen die ongecommitteerd zijn.

Toerisme Behalve deze mobiliteit, die we kunnen aanduiden met ‘volksverhuizingen’, is er nog een vorm van horizontale mobiliteit: de vakantiestromen. Toerisme is een van de grootste, machtigste en ook meest vervuilende bedrijfssectoren wereldwijd. Minstens eenmaal per jaar verhuist een steeds groter deel van de bevolking voor enkele weken naar een ander deel van de wereld. De toeristenindustrie is als een pulserend hart dat mensen rondpompt over de wereld.

Toerisme is een manier om het verlangen naar horizontale transcendentie te bevredigen. Men overschrijdt zijn horizon, men verkent het onbekende. Men waagt zich in nieuwe werelden, zonder daarbij zijn ontologische geborgenheid op het spel te zetten.

Er is een tijd geweest dat de toerist alleengelaten werd in een wereld die de zijne niet was. Dat gaf velen het gevoel van ontheemdheid die de groei van het toerisme in de weg stond. Dat probleem is door de touroperators verholpen door Nederlands sprekende reisleidsters ter plekke te hebben en door *resorts* zo in te richten dat ze allemaal, overal, waar ook ter wereld, op elkaar lijken en allemaal hetzelfde standaardvoedsel op het menu hebben. Massaal maakt men er gebruik van. De plaatsen waarheen men gevlogen wordt liggen nog altijd ver weg, maar de omgeving is vertrouwd. Die voldoet helemaal aan de verwachtingen die men heeft van een tropisch paradijs. Daarbij ontmoet men voortdurend gelijkgestemden. Zo krijgt aankomen in een dergelijk vakantieresort iets van een thuiskomst.

Terugblik Deze beschrijving van mobiliteit, verticaal en horizontaal, op de sociale ladder en in de ruimte, is bedoeld om te laten zien hoe moderniteit anomie met zich meebrengt. Deze snelle veranderingen in de sociale patronen veroorzaken niet alleen ontologische verlatenheid; ze verzwakken ook de sociale controle, die er in statische samenlevingen voor zorgt dat zingevingsystemen in orde blijven.

Technologie en zingeving

Mondialisering is een geschenk van de technische vooruitgang. Die begint bij de uitvinding van de speer en houdt niet op bij de nanotechnologie. Telkens weer, bij elke ingrijpende innovatie, verandert ook de samenleving en moet de zingeving herijkt worden. En steeds geven deze vernieuwingen aanleiding tot veranderingen in de zingeving, met daarbij een zekere mate van anomie.

Een voortgaande technologische ontwikkeling heeft altijd veranderingen in de samenleving met zich meegebracht. De uitvinding van de ploeg veranderde de landbouwsamenleving; de uitvinding van het kanon veranderde de oorlogsvoering; de uitvinding van de radio leidde tot een verkleining van de wereld, die geradicaliseerd werd door de uitvinding van het vliegtuig. De komst van de mobiele telefoon veranderde de manier waarop mensen met elkaar communiceren.

De uitvinding van de communicatiesatelliet heeft ervoor gezorgd dat het proces van mondialisering in het dagelijks leven voelbaar is geworden. Voorbeeld: een Nederlandse pensionado zat op *nine-eleven* in zijn villa aan de Spaanse kust televisie te kijken toen zijn enige dochter vanuit New York belde: ‘Pap, ik weet niet of je nu naar *CNN* zit te kijken, maar maak je niet ongerust. Er staat een van de *Twin Towers* in brand, maar dat is niet de toren waarin ik aan het werk ben.’ De man schakelde over op *CNN*. Hij was net op tijd om te zien hoe het tweede vliegtuig zich in de tweede toren boorde. Nog even dacht hij dat het een bromvlieg was die over het beeldscherm liep. Maar bromvliegen exploderen niet.

Door de technologische ontwikkeling is de betrokkenheid van mensen op elkaar wereldwijd groter geworden. De vreugde en de ellende aan de andere kant van de globe dringt onmiddellijk tot ons door en raakt ons. We zijn solidair met volkeren die we op de landkaart niet weten te vinden.

Daar staat tegenover dat de solidariteit met de onmiddellijke burens is verminderd. Vaak is solidariteit met de hongerende Afrikanen een alibi om niet solidair te hoeven zijn met de onmiddellijke burens. Er ontstaan twee soorten solidariteit: kleverige en niet-kleverige. De tweede kenmerkt zich door een hoge mate van vrijblijvendheid. Ze is elektronisch bemiddeld. De media vormen een buffer die ons saamhorigheidsgevoel abstract en daarmee hanteerbaar maakt. We hoeven onze dagelijkse bezigheden er niet voor te onderbreken. De vrijblijvendheid vrijwaart ons van een emotionele betrokkenheid die onze stemming negatief beïnvloedt. In een samenleving zonder elektronica is dat anders. Daar moet men de mens voor wie men zich inzet als lichamelijk wezen verdragen.

Als men de doodzieke buurvrouw helpt, rolt men van het één in het ander. Men kan haar niet uitzetten, zoals dat met de televisie kan. Zij blijft kleven. Haar ellende blijft spoken in je hoofd. Dat is anders bij de zorg voor de hongerende Afrikaan. Zijn lijden bestaat alleen uit beeld en geluid en veel details worden je bespaard door de programmamakers die aan de adverteerders moeten denken. Je medelijden en het beleven ervan intervineert nauwelijks met je dagelijkse leven. Je kunt zelf bepalen wanneer je je overschrijving doet en het geeft toch een goed gevoel. En dat zonder dat andere verplichtingen, zoals het op peil houden van je hoogstnoodzakelijke sociale netwerk, erdoor gehinderd worden. Kleverige solidariteit laten we daarom het liefst aan professionals over. Zo wordt de naar het hedonistische neigende tendens in onze cultuur gecombineerd met naastenliefde.

Door de technologie veranderen begrippen als solidariteit, saamhorigheid en naastenliefde van betekenis. Maar dit gaat niet zonder slag of stoot. Het gaat bij veel mensen gepaard met schuldbesef en gevoelens van onechtheid. De solidariteit verandert en daarmee ook de sociale identiteit. Men heeft het vage gevoel dat men in een vacuüm leeft. De verantwoordelijkheid voor de ander wordt abstract en losgekoppeld van het gevoelsleven. Zo draagt de telecommunicatie bij aan de anomie.

Een andere manier waarop de communicatietechnologie inspeelt op de samenleving, laat zich illustreren aan de hand van de mobiele telefoon. Deze maakt de verwezenlijking mogelijk van twee waarden tegelijkertijd, die elkaar vroeger uitsloten: je vrij kunnen bewegen en verbonden zijn met je relaties. Tegelijkertijd er niet zijn en beschikbaar zijn. Het maakt het mogelijk opties open te houden. Zo wordt door de mobiele telefoon het sociale leven vluchtig en onbestemd. Ook de snelheid van de communicatie verandert. Het tempo neemt toe. Moest je een generatie geleden ten minste twee dagen wachten op een brief terug, tegenwoordig krijg je onmiddellijk antwoord. Zo verandert ook de manier waarop we met tijd omgaan.

‘Er zijn’ voor de medemens krijgt verschillende nieuwe betekenissen. Het betekent bijvoorbeeld *on line* zijn, oproepbaar zijn, beschikbaar zijn. Maar het kan ook betekenen: je op netwerken manifesteren, bijvoorbeeld door middel van *Twitter*. Hoe dit gaat uitkristalliseren? Dat is nu juist het punt: het zal hooguit slechts gedeeltelijk uitkristalliseren, want een dergelijk proces duurt lang en zal onderbroken worden door nieuwe technologie. De kristallen blijven vloeibaar. Er is nooit een eindpunt. Rust is een onbekend gegeven in de samenleving van de overtreffende trap.

Er ontstaan door de mobiele telefoon en door internet voortdurend nieuwe gemeenschappen. Nieuwe technische mogelijkheden maken nieuwe gemeenschappen mogelijk. Het vormen van gemeenschappen wordt een technische functie. De gemeenschappen die op internet ontstaan (Facebook, Second Life, chatboxen, Hyves, Twitter, etc.) en die zich steeds verder uitbreiden en steeds nieuwe mogelijkheden bieden, nemen de plaats in van de peergroup, van wat ik eerder ‘maten’ heb genoemd. Voor men het weet heeft men een onoverzienbare schare van vrienden. De technologie geeft ons sociale netwerken die te groot voor ons zijn. We kunnen ze al snel niet meer overzien. De ordening die de

machine in onze relaties aanbrengt doet daar niets aan af. Dat komt omdat wij, als kuddedieren, de neiging hebben emotioneel te investeren in relaties en de machine niet. Dat maakt het noodzakelijk dat we van tijd tot tijd ‘ontvrienden’. Dat wil zeggen: we gooien een aantal namen met foto en al uit onze netwerkbestanden.

Er wordt een prijs betaald die anomie heet. Je weet nooit helemaal zeker waar je aan toe bent; je moet voortdurend kiezen uit gedragsalternatieven. Die keuze is nooit definitief. Iemand die overal bij hoort, hoort nergens bij. Iemand die zich aan alle codes houdt, leeft volgens geen enkele code.

Een van de functies van een *peer group* is het genereren van ontologische geborgenheid. Daarvoor is vertrouwen nodig. Maar hoe moet dat met een vriendenkring waarvan men vaak de verschillende personen niet uit elkaar kan houden en die men slechts kent van een tweedimensionaal beeld op het scherm?

De technologie maakt niet alleen dat we anders gaan samenleven; ze maakt ook dat we op een andere manier gaan denken. Onze denkwijze verschuift van lineair naar lateraal. Tot dusverre volgde men in het denken een redenering van A tot Z. Men volgde het hele verhaal, de zijpaden werden slechts bij uitzondering aangegeven. Men las boeken van het begin tot het einde. Dat is een manier van denken en vertellen die niet verdwijnt, maar wel één die steeds minder beoefend wordt. Men leest een boek voor zover men wat erin staat nodig heeft. Meer en meer denkt men in dwarsverbanden. Men volgt de redenering niet meer helemaal, maar hopt van link naar link, van associatie naar associatie, van fragment naar fragment.

Deze, door de digitale techniek gedicteerde, of althans uitgelokte manier van denken, maakt op de generaties van de oude stempel een verwarde, onsystematische indruk. Dit soort denken wekt bij hen irritatie. Het lijkt hun iets dat men af moet leren. Maar het is op zijn minst een aanvulling en ten dele een vervanging van oude redeneerwijzen. Het is een nieuwe manier om de overdaad aan informatie te beheersen. Het geeft nieuwe inzichten. Het benadrukt de dwarsverbanden die bij het lineaire denken kunstmatig buiten beeld gelaten werden. Het vertrouwde westerse wereldbeeld dat, aanvankelijk was opgehangen aan verhalen (zoals die van de Bijbel), daarna aan consequente redeneringen (zoals de grote ideologieën als marxisme en liberalisme), wordt geleidelijk aan vervangen door een veelheid aan kleine, fragmentarische, associatieve verhaaltjes.

Daarbij schakelt men dan ook nog over van teksten naar beelden. Ook dat is mogelijk dankzij de digitale technologie. In plaats van de redeneringen in woorden komen vaak associaties in beelden. De beschrijving in woorden, bijvoorbeeld, van een gemoedstoestand wordt vervangen door een *emoticon*, een schematisch tekeningetje van een gezichtje.

Je kunt zeggen dat er door de ICT een einde komt aan de, achteraf gezien zeer tijdelijke, overheersing van de schriftcultuur met zijn nadruk op de beschrijving. Zoals er ooit een kloof bestond tussen hen die bedreven waren in lezen en schrijven en hen die dat niet waren, zo ontstaat er nu een afstand tussen de mensen die niet van jongs af aan met de computer zijn opgevoed, en hen die het wel zijn. De eerste groep voelt zich door deze ontwikkelingen soms ontheemd, ontologisch verlaten.

Zingeving is, zoals gezegd, meestal niet direct zichtbaar. Ze is impliciet aanwezig in allerlei vormen van gedrag. In keuzes die men maakt en in gevoelens die men koestert. Dat geldt ook voor ontologische verlatenheid. Zij uit zich bij het individu in vage hoofdpijn, gespannenheid of lusteloosheid, in een melancholieke stemming of in een vaag gevoel van onbehagen en onbestemdheid.

Deze gevoelens kunnen tot uitbarsting komen in op het oog irrationele vormen van gedrag, bijvoorbeeld in enthousiasme en dolle vreugde bij sportwedstrijden of in uitingen van woede en haat jegens etnische minderheden. Door deze oprispingen voelt men opeens weer grond onder de voeten.

Men loopt mee in iets waar men bij hoort. Men bestaat weer, men heeft een sociale identiteit teruggevonden, voor even. Deze uitbarstingen zijn tegelijkertijd belangrijk en bedreigend voor de sociale cohesie en ze zijn dan ook in iedere samenleving geïnstitutionaliseerd.

De ICT geeft aan deze uitbarstingen een nieuw medium: hatemail; het luchten van je hart op speciaal voor dat doel geopende sites; het betuigen van steun. Alles grenzeloos en op afstand. Maar zoals de elektronische solidariteit niet kleverig is, zo beklijft ook de interactie met virtuele gesprekspartners niet. Dat is op den duur onbevredigend. Mensen zijn nu eenmaal ontworpen op kleverige contacten. Met elektronica krijgt men het gevoel van leegte op de lange duur niet weg. Hoeveel verbeeldingskracht men er ook tegenaan gooit, het blijft op de één of andere manier vervreemdend.

Een andere eigenschap van de hoogtechnologische samenleving is de ondoorgrondelijkheid ervan. Er is een tijd geweest in een vroegere fase van de technologische revolutie dat haperingen in het systeem eenvoudig te repareren waren. Een boer kon een onderdeel van zijn ploeg zelf vervangen; een automobilist kon na een korte cursus 'pech onderweg' de belangrijkste reparaties aan zijn auto uitvoeren. Als de post verkeerd bezorgd werd, kon je dat tegen de postbode zeggen. Die tijd is voorbij.

Een auto die niet goed rijdt moet tegenwoordig aan de diagnose-computer gelegd worden. Een non-descripte helpdesk die gevestigd is waar ook ter wereld moet zorgen dat een bepaalde fout in de bezorging van de post hersteld wordt. Vaak worden cliënten die een klacht willen indienen getraakteerd op een keuzemenu, waarmee een wanhopig makende tocht door het doolhof der bureaucratie begint.

Is dat erg? Mensen hebben altijd al geleefd in een wereld die niemand kon doorgronden, maar ze vertrouwden op God. De technologie drukt ons nu met de neus op de feiten. We weten met elkaar tegenwoordig veel beter dan ooit hoe de wereld in elkaar zit, maar we weten ook steeds beter dat we nog maar een fractie weten. Het geheel kennen we zelfs niet als collectief. We lijken te leven in een door mensen gemaakte technologische machine die ieder moment op hol kan slaan.

De technologie heeft zo gezorgd voor een verschuiving van de competentie ten aanzien van alledaagse problemen: van praktische eenvoud naar technologie-gestuurde complexiteit. Veel van wat vroeger werd overgelaten aan God, wiens wegen weliswaar ondoorgrondelijk waren maar van wie de intenties boven elke twijfel verheven, is geworden tot een - vaak door mensen gemaakt - risico waar uiteindelijk niemand vat op kan krijgen. Het onheil is een mengeling geworden van menselijk falen en toeval.

Het gevoel van zinloosheid en ongerustheid van mensen na een incident wordt gedempt met de belofte van wetenschappelijk onderzoek. De uitkomsten daarvan zullen maken dat men in de toekomst dit soort incidenten zo veel mogelijk voorkomt. Zo draagt het schijnbaar zinloos incident toch, achteraf, bij aan een betere wereld.

Terugblik Wie kijkt naar de uitdagingen van de eenentwintigste eeuw, wil nog wel eens optimisme ontleen aan de wondere ontwikkelingen in de technologie. Er is niets mis met optimisme en al evenmin met geloof in technologische oplossingen. We zullen niet zonder kunnen.

Ik heb geprobeerd aannemelijk te maken, vooral aan de hand van ICT, dat de technologische ontwikkeling niet alleen problemen oplost, maar ook problemen genereert. Zingevingsvragen worden er niet alleen door opgelost, maar ook door opgeroepen. Dat zit alleen alin de snelheid waarmee de ontwikkelingen elkaar opvolgen. Mensen hebben tijd nodig om nieuwe, bij de ontwikkelingen passende zingeving te ontwikkelen.

Als die tijd hun niet wordt gegund, hebben zij een mentaliteit nodig die het mogelijk maakt te leven met de ontologische verlatenheid die de technologische innovatie met zich meebrengt.

Besluit

De zingevingaspecten Hoe kunnen de zingevingaspecten van de mondiale problematiek in het denken over mens, samenleving en toekomst tot gelding gebracht worden?

Wat die zingevingvragen zijn is duidelijk genoeg. Wat voor samenleving willen we? Waar willen we heen met deze wereld? Hoeveel welvaart gunnen we elkaar? Zetten we alles opzij om iedere wereldburger in een auto te kunnen laten rijden? Hoeveel van onze welvaart willen we inleveren? Willen we iets inleveren? En waarom niet? Is het nodig om iets in te leveren? Is een soberder, minder consumptief leven een beter leven? En wie betaalt dat? Kunnen we elkaars cultuur verdragen of vinden we elkaars culturen over en weer weezinwekkend? Als we al zenuwachtig worden van populistische politieke partijen in onze eigen cultuur, wat moeten we dan met die simplistische politieke stromingen in vreemde culturen? In wat voor wereld willen wij leven en wat voor wereld zijn we in staat te scheppen? Wat moeten we in dit verband met het feit dat de wereld niet maakbaar is? Hoe moet je politiek en ethisch denken in een wereld die niet maakbaar is?

De antwoorden op dit soort vragen bepalen mede welke technische en organisatorische oplossingen we kiezen.

Het lijkt wel of we dit soort vragen voor ons uit schuiven. Het lijkt erop dat we dit soort vragen negeren en onze hoop vooral vestigen op de technische en organisatorische oplossingen, want die zijn concreet en spectaculair.

Het is niet in de eerste plaats zo dat de zingevingvragen te moeilijk zijn en te bedreigend. Het is eerder zo dat men de zingevingvragen als zodanig niet herkent. Dat ligt aan de aard van de zingevingvragen en de antwoorden. Men heeft de zingevingvragen op voorhand al beantwoord en handelt vanuit antwoorden op zingevingvragen en ervaart dat als vanzelfsprekend. Het is als het ware de veilige uitvalsbasis van waaruit men de problemen te lijf gaat. Die uitvalsbasis ter discussie stellen werkt dus verlamdend. Ter wille van de ontologische geborgenheid ziet men daar dus vanaf.

Die houding kan men niet lang meer volhouden. De trends waarmee men te maken heeft doen afbreuk aan die geborgenheid. Men zal zich op de zingeving moeten bezinnen, goedschiks of kwaadschiks. In dit boek zijn we op zoek naar vormen van zingeving of naar een mentaliteit waarmee het goedschiks gaat.

Voorbeelden uit het verleden De geschiedenis leert dat mensen in staat zijn ook zingevingproblemen aan te pakken, al is het vaak zonder dat men ze als zodanig benoemt. Men heeft bijvoorbeeld bij het beëindigen van de Tweede Wereldoorlog ingezien dat het vredesverdrag dat men in Versailles bij het einde van de Eerste Wereldoorlog had gesloten met Duitsland, dat land in een zodanige anomische crisis heeft gestort dat men er een nieuwe wereldoorlog mee uitlokte. Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog heeft men daarom voor een ander type vrede gekozen. In plaats van worgende herstelbetalingen kwam men met hulpprogramma's om het vernietigde Duitsland weer op te bouwen.

Dat was niets minder dan een omslag in de zingeving, waarbij heftige emoties, zoals haatgevoelens, wraakgevoelens en een onpeilbare afkeer van de gruwelen van de genocide, werden overwonnen. De machtspositie die de overwinning had gebracht werd deze keer ingezet om een volgende oorlog te voorkomen. Dat de overwinnaars, althans de Amerikanen, hiermee ook recht deden aan hun economische en geopolitieke belangen, doet hieraan niets af.

Ander voorbeeld: men heeft vreselijke wapens uitgevonden om daarna, met vallen en opstaan, een politieke verstandhouding te ontwikkelen die maakte dat men het niet tot gebruik ervan liet komen.

Ook hier een omslag in de zingeving. Oorlogsvermijding werd het belangrijkste doel van het defensiebeleid. Dat leidde aanvankelijk tot een draconische wapenwedloop in het kader van de *MAD*, de *mutual assured destruction*. De impasse waarin dat de wereld bracht, maakte de komst mogelijk van politici die naïef genoeg waren om de spiraal van de bewapeningswedloop te doorbreken. Dat betekende een zeer belangrijke breuk met een zingevingroutine. Een zogenaamde mimetische spiraal, waarbij men het eigen handelen gerechtvaardigd vindt omdat de ander ook zo handelt, werd doorbroken.

Dit zijn twee voorbeelden van hoe de mensheid problemen die hij zichzelf op de hals heeft gehaald, te boven kan komen door een verandering in de zingeving.

Zo moet het ook mogelijk zijn de uitdagingen waar de mensheid nu tegenaan loopt, door middel van veranderingen in de zingeving hanteerbaar te maken. Voorwaarden daartoe worden stukje bij beetje gerealiseerd. Zo is de wereldwijde solidariteit die daarvoor nodig is, bezig te groeien. De mens is erin geslaagd zichzelf als een onderdeel van een totaliteit te zien. Hij heeft het begrip 'mensheid' gemunt en hij is bezig op alle mogelijke manieren dat begrip inhoud te geven.

De mensheid als eenheid blijkt te bestaan. Niet alleen biologisch, maar ook als factor in de zingeving. Eens in de vier jaar bijvoorbeeld, tijdens de Olympische Spelen, wordt het bestaan van de mensheid gevierd in een gigantisch festijn. En wereldwijd is men er getuige van hoe de eenheid van de mensheid op rituele wijze wordt bevestigd en herbevestigd en hoe de rivaliteit tussen de naties tot spel wordt gemaakt. Miljarden mensen zijn van tijd tot tijd, als een grote familie, gefocust op hetzelfde festijn, bewogen door dezelfde emotie. Meedoen is belangrijker dan winnen.

Ander voorbeeld. Mensen hebben zich goden geschapen, zij zijn erin geslaagd in die goden te geloven en ze zijn er hier en daar in geslaagd zich van die goden te ontdoen. Zij zijn in staat hun eigen waarden en normen te ontwerpen of in ieder geval de overgeleverde waarden en normen te herzien en aan te passen. Mensen kunnen anderen, met andere, afwijkende normen en waarden, tolereren. Ze kunnen een noodlottige *clash of civilizations* (botsing der zingevingssystemen) vermijden. Anders gezegd: ze zijn in staat hun zingeving in te richten en bij te stellen ter wille van de relatie met anderen en, uiteindelijk, ter wille van het voortbestaan van de mensheid als geheel.

Een spagaat Er zijn tal van problemen die uitsluitend opgelost kunnen worden als mensen hun zingeving ingrijpend veranderen of de zingeving van anderen tolereren. Dat is op zichzelf al moeilijk genoeg, maar het veroorzaakt ook nog eens ontologische verlatenheid.

Dat is te voorkomen door de eigen zingeving te versterken. Maar als zo de anomie verkleind wordt, brengt dit vaak een vermindering van de hoognodige tolerantie van andere zingevingssystemen met zich mee. Als men de tolerantie van vreemde zingevingssystemen probeert te vergroten, betekent dat vaak meer relativisering van het eigen zingevingssysteem en daarmee een vergroting van ontologische verlatenheid.

Dat betekent dat er van de mensen een spagaat verwacht wordt. Anders gezegd: een paradoxale mentaliteit. Enerzijds moet men vaste waarden koesteren (ter wille van de ontologische geborgenheid, anders gezegd: van de vermindering van de anomie), anderzijds moet men de eigen waarden relativiseren (men zal andere vormen van zingeving moeten accepteren of tolereren).

Er is een mentaliteit die deze spagaat mogelijk maakt. Dat is de vrijzinnige mentaliteit. Vrijzinnigen hebben de toekomst.

Deel II Vrijzinnigheid als mentaliteit

3. Vrijzinnigheid als spagaat

Er is een mentaliteit die de spagaat zou kunnen volvoeren: vrijzinnigheid.

Een spagaat is pijnlijk en vergt heel veel oefening. Dan nog zijn er maar weinigen soepel genoeg om een complete spagaat te maken. Het is een kwestie van gradatie en gelukkig voldoet ook een gedeeltelijke spagaat. Men kan meer of minder vrijzinnig zijn.

Vrijzinnigheid is een mentaliteit die realistisch genoeg is om een paar harde waarheden met betrekking tot zingeving te incasseren. We leven in een multipolaire wereld en de enige houding waarmee ongelukken binnen de perken gehouden kunnen worden is er een van geven en nemen.

Dat betekent dat men de anderen moet tolereren. Liever nog: dat men open moet staan voor de belangen van de anderen. 'Belangen' moet hier breed worden opgevat: men moet niet alleen denken aan politieke, economische en strategische belangen, maar ook aan emotionele belangen en belangen die te maken hebben met de zingeving. Vooral dat laatste is een zware opgave. Men moet zich verdiepen in de trots en de gevoeligheden van de ander. Dat is helemaal moeilijk als de trots van de één de pijn van de ander is. Bijvoorbeeld dat we aan een nieuwe westerse identiteit toe zijn, gezien het feit dat de wereldheerschappij van de eigen samenleving, als die er al ooit geweest is, nu in ieder geval voorbij is. We moeten de hoon van de opkomende landen over ons heen laten komen.

Vrijzinnig zijn is moeilijk. Je houdt vast aan je eigen waarden en zet ze tegelijkertijd op het spel. Je stelt te open voor wat tegen je eigen instincten ingaat. Het is verleidelijk om van deze spagaat af te zien. Er zijn ten slotte gemakkelijker houdingen en er is altijd wel een rationalisering voor te vinden.

Relativisme Het sterkste argument dat tegen de vrijzinnige houding kan worden ingebracht, is dat het zou leiden tot relativisme. Wie begrip opbrengt voor waarden en normen die in strijd zijn of lijken met die van hemzelf, relativeert de eigen waarden, dat is juist. Maar dat betekent niet meteen dat men ze bagatelliseert of dat men geen oog heeft voor de verschillen met andere waardenstelsels. Relativisme is je verantwoordelijkheid uit de weg gaan met het argument dat alles nu eenmaal een menselijke constructie is die ook anders had kunnen zijn. 'Dat is nu eenmaal zo in die culturen', wordt er gezegd. 'Wordt er gemarteld in dat land? Tja, ze hebben nu eenmaal een andere opvatting over straf en pijn en over methoden van waarheidsvinding. Mooi is het niet. Maar wie zijn wij, met onze staat van dienst, om daar een oordeel over te hebben.'

Relativisme wordt door veel denkers afgewezen waar het een gelijkschakeling van alle waarden en normen zou betekenen. Als alle waarden gelijkgeschakeld zijn dan is alles toegestaan. Dan is alles goed te praten.

Tegen het over één kam scheren van alle waarden en normen kan men zich verzetten, maar er bestaan uiteindelijk geen filosofische gronden waarmee men de superioriteit van de ene waarde boven de andere kan funderen. In laatste instantie is het een kwestie van geloof, gevoel en smaak of men de ene waarde prefereert boven de andere. Maar het is een misvatting dat openstaan voor de zingeving, waarden en normen van andere samenlevingen, per se relativisme ten aanzien van de eigen waarden met zich mee zou brengen. Volgens mij is het tegendeel eerder het geval. Pas als men heilig gelooft in de eigen waarden, kan men zich openstellen voor die van anderen. Sterker nog, juist als men een sterk geloof heeft in de eigen waarden, kan men de manier waarop men zijn waarden gestalte geeft, laten corrigeren door mensen met een ander waardenstelsel. Men kan niet iets in het geding brengen waarin men zelf maar matig gelooft.

Omdat, bijvoorbeeld, mijn geloof in het individu en in de keuzevrijheid van het individu zo groot is, kan ik zonder me bedreigd te voelen over individualisme discussiëren met moslims. Ik kan dan tot de conclusie komen dat hun individualisme nog radicaler is dan het mijne. Ik kan tot de conclusie komen dat mijn Westerse individualisme nog altijd schatplichtig is aan echo's van de goddelijke genade en de erfzonde. Ook in zijn gesecculariseerde vorm wordt de individuele verantwoordelijkheid niet tot het uiterste doorgedreven. Ik kan op grond van een dergelijke discussie besluiten dat ik mijn variant van individualisme prefereer. Tegelijkertijd kan ik de moslim bedanken omdat hij mij een dieper inzicht in mijn zingevingssysteem heeft gegeven. En ik kan zijn vorm van individualisme bewonderen omdat die consequenter is dan de mijne. Ten slotte kan ik de hoop uitspreken dat deze waarde in de moslimwereld verder doorgevoerd zal worden.

Evenmin voel ik mij in mijn geloof in het individu aangetast in een gesprek met hindoes die beweren gelukkig getrouwd te zijn, juist omdat hun families hen als huwelijkspartners hebben uitgekozen. Ik kan het met hen eens zijn dat dit een zinnige manier van partnerkeuze is, als het niet onder dwang geschiedt. Ik geef toe dat het drie of vier generaties geleden in mijn samenleving in feite ook zo ging en dat het ongetwijfeld rationeler is dan een partnerkeuze op grond van een toevallige en voorbijgaande verliefdheid. Maar desondanks houd ik, voor mijzelf en mijn naasten, aan het romantische ideaal van de individuele partnerkeuze. Daar voel ik me nu eenmaal thuis bij. En ik kan glimlachen als ze in het midden werpen dat de meest recente manier van partnerkeuze, door de computer van een datingbureau, minder romantisch is dan een huwelijk dat is bedisseld door de wederzijdse ouders.

Dit soort discussies verrijken en versterken mij in mijn geloof in het individu. Zij bevestigen dat geloof, omdat ze er nuanceringsen in aanbrengen en de grenzen ervan laten zien. Zo wordt bevestigd dat ik een waarde koester, niet omdat het de enige integere mogelijkheid zou zijn, zelfs niet omdat de alternatieven onaantrekkelijk zouden zijn, maar uitsluitend omdat het *mijn* waarde is. Omdat ik ermee vergroeid ben, omdat ik ervan houd, omdat zij mij bevestigt in wat ik ben, omdat ze deel uitmaakt van *mijn* identiteit.

Openheid voor de waarden van anderen staat dus niet het geloof in het belang van de eigen waarden in de weg. Het ondermijnt ook niet het geloof in de eigen waarden. het tegendeel lijkt eerder het geval. De eigen waarden worden versterkt door een vergelijking met die van anderen.

Het belang van waarden Beide: geloof in het belang van waarden in het algemeen en in de eigen waarden zijn van essentieel belang voor de mentaliteit waarnaar we op zoek zijn. zonder dit geloof is men overgeleverd aan anomie. Anomie, we hebben het gezien, is een van de gevaren van de dynamische, gemondialiseerde samenleving. Anomie maakt dat samenlevingen stuurlaas worden en een prooi van populistten, waaronder gevaarlijke charismatische leiders.

Laten we dit nog wat nader bezien. Het geloof in het belang van waarden *in het algemeen* betekent dat men in de samenleving minder is overgeleverd aan financiële en economische wetmatigheden. Als men niet voor waarden staat, maar ze afdoet als 'subjectieve preferenties', krijgt men een samenleving die wordt gestuurd door vraag en aanbod. De handigste prater wint de hoofdprijs, ongeacht de waarden die hij vertegenwoordigt, ongeacht ook de waarden die hij schendt. De volgende dag begint de strijd opnieuw en nu wint een andere grote mond. De samenleving schiet van het één naar het ander en verliest richting, wordt steeds chaotischer. De anomie neemt toe.

Het blijven uitgaan van de *eigen* waarden en dus ook het gestalte geven eraan is een manier waarop men zich kan oriënteren in een uiterst verwarrende samenleving. Men wordt overstelpt door keuzealternatieven, waarvan men de consequenties niet kan overzien. Wat men nog wel kan doen is zo

integer mogelijk de eigen waarden gestalte geven. Als men niet meer weet hoe te handelen, kan men in ieder geval zijn best doen de waarden waarin men gelooft hoog te houden.

Waarden zijn niet waar, men kan niet weten welke waarden in absolute zin de juiste zijn en welke niet. Een dergelijk statement leidt niet tot relativisme als men beseft dat waarden per definitie bestaan bij de gratie van de gelovigen. Alleen doordat mensen hun waarden in de praktijk brengen, blijven ze overeind. Juist het besef dat het bestaan en voortbestaan van waarden afhankelijk is van degenen die ze aanhangen en niet van een hogere macht, maakt het belangrijk dat men zich voor die waarden inzet. Geloof in de menselijke oorsprong van waarden is misschien wel de beste, zo niet de enige remedie tegen relativisme.

De maatschappelijke strijd, op ieder niveau, tot het mondiale niveau toe, zou weer een waardenstrijd moeten worden. En daar dreigt dan meteen het gevaar van fanatisme, tenzij de openheid voor elkaars waarden centraal staat. We hebben een mentaliteit nodig die een dergelijke strijd kan bevorderen. Ik denk dat dat de vrijzinnige mentaliteit is.

Het is deze mentaliteit die ik in dit deel nader ga onderzoeken. Ik laat me inspireren door twee denkers uit de Verlichting die veel aan de vrijzinnige mentaliteit hebben bijgedragen. Voltaire inspireert tot een korte beschouwing over de mogelijke reikwijdte van menselijk ingrijpen in de natuur; Kant helpt me verder waar het gaat om de zelfkritiek waarmee vrijzinnigheid gepaard gaat. We vullen het begrip verder in op grond van de ontwikkelingen in een vrijzinnige samenleving bij uitstek: de Nederlandse. We zullen ook proberen te komen tot een zo nauwkeurig mogelijke begripsbepaling.

In eerste instantie kom ik tot een *formeel* begrip van vrijzinnige mentaliteit dat bij ieder zingevingssysteem, in iedere samenleving een rol zou kunnen spelen. Dat is niet voldoende om alle aspecten van vrijzinnigheid aan bod te laten komen. Daarom besluit ik met een inhoudelijk voorbeeld. Aan de hand van een joods-christelijk-humanistisch zingevingssysteem, zoals dat in de westerse wereld veel voorkomt, laat ik iets zien van de dynamiek van vrijzinnigheid.

4. Tweemaal de tuin van Voltaire

De eerste gedachte die bij ons opkomt als we met de acht trends worden geconfronteerd is: ingrijpen!

De gedachte dat we door ingrijpen in de natuur met behulp van wetenschap en techniek het lot van de mensheid kunnen verbeteren, is betrekkelijk jong. Ze stamt uit de Verlichting. In de achttiende eeuw komt de nieuwe houding ten aanzien van de natuur op. Al snel omvat zij ook de menselijke natuur. Met therapie kunnen we ingrijpen in de menselijke geest en met beleid in de menselijke samenleving. Het idee dat de wereld nu eenmaal een tranendal is en dat er niets aan te verbeteren valt, wordt meer en meer bestreden.

Voltaire (1694-1778) lijkt soms de verpersoonlijking van deze nieuwe mentaliteit. Zijn satirische roman *Candide of het optimisme* (1759) wordt wel gezien als één van de inspiratiebronnen voor het technische en beleidsmatige ingrijpen ter verheffing van de mensheid.

Het boek behelst een polemiek tegen het aan de filosoof Leibniz toegeschreven idee dat we in de beste van alle mogelijke werelden leven. Het verhaal komt hier op neer: Candide maakt met zijn leraar dr. Pangloss (alias Leibniz) een grote reis om de voortreffelijkheid van de wereld te leren kennen. Dr. Pangloss is van die voortreffelijkheid overtuigd. Te midden van de verschrikkelijkste tegenslagen en rampen blijft hij volhouden dat we in een ingenieuze, prachtige wereld leven. Het boek eindigt als Pangloss na een ramp weer een redenering ten beste heeft gegeven volgens welke de wereld desondanks voortreffelijk is: 'Dat hebt U voortreffelijk gezegd,' antwoordde Candide, 'maar laten wij onze tuin bewerken.'

Wat Voltaire met 'het bewerken van de tuin' bedoelt, laat zich op verschillende manieren interpreteren. Ik zal mij tot twee interpretaties beperken, die kunnen worden opgevat als twee uitersten op een continuüm van mogelijke houdingen ten aanzien van het ingrijpen in de wereld.

De eerste houding is er een van nederigheid in het licht van de verschrikkingen die de mens moet ondergaan. Men moet het nederige werk van het bewerken van de tuin op zich nemen en er voor de rest maar op vertrouwen dat het goed komt. Gelaten het lot aanvaarden en ondertussen gewoon blijven doen wat je hand te doen vindt, zonder te vragen naar een einddoel, zonder te streven naar verbetering. Jij in jouw kleine hoekje en ik in het mijne.

Ik noem dit maar even de gelatenheidsinterpretatie. De metafoor blijft hier dicht bij de werkelijkheid van alledag. Het bewerken van de eigen akker gold in de tijd van Voltaire als nederig werk, zowel in sociale als in existentiële zin. In sociale zin: ploeteren op de eigen akker staat, zeker in de tijd van Voltaire, niet hoog aangeschreven. In existentiële zin: de tuinman weet dat hij is overgeleverd aan de elementen. Hij zaait en moet maar afwachten wat er opkomt. Toch, anders dan men zou denken, past deze gelatenheidsinterpretatie wel enigszins bij Voltaire. Zoals zovelen uit de hogere klassen in zijn tijd, hield hij van tuinieren en besteedde hij er veel tijd aan. Het gaf hem rust en het verzoende hem met het bestaan.

Daar staat tegenover dat deze bescheiden houding slecht past bij het activistische programma waarmee Voltaire gewoonlijk wordt geassocieerd en dat een groot deel van de denkers van de Verlichting erop na hield. Daarom wordt er vaak een andere interpretatie tegenover geplaatst. De tuin bewerken wordt hier puur metaforisch opgevat, als het streven naar natuurbeheersing. Dit werd ook in het grootste project van de Franse Verlichting, de *Encyclopedie*, gepropageerd en heeft ertoe geleid dat we ingrepen in de natuur, ook in de menselijke natuur en ook in de samenleving, als iets vanzelfsprekends zijn gaan zien. Dat gaat in de richting van het andere uiterste op het continuüm en het is paradigmatisch voor de moderne tijd.

De interpretatie van de gelatenheid is in de westerse cultuur bijna volledig ondergesneeuwd. Eenvoudigweg je akker bewerken en de dingen laten voor wat ze zijn: het heeft iets nostalgisch. Er zijn romantici en mystici die het propageren en proberen naar dat idee te leven. Ook vandaag de dag nog wordt een sobere gehoorzaamheid aan de natuur door kleinere groepen mensen als de enige oplossing gezien. Luisteren naar de natuur, je ondergeschikt maken en zo eenvoudig mogelijk leven.

Maar gelatenheid is geen optie meer. In de postindustriële samenleving kunnen we ons deze houding ook niet permitteren. Weliswaar zullen we ons in vergaande mate moeten aanpassen aan de natuur willen we de eenentwintigste eeuw overleven, maar een terug naar het nederige bestaan van een keuterboer kan niet meer. In het licht van de bevolkingsgroei en van de natuurvernietiging die inmiddels heeft plaatsgehad, wordt grootschalig, op wetenschap gestoeld ingrijpen in de natuur over het algemeen als onontkoombaar voorgesteld.

Activistisch ingrijpen zoals in deze interpretatie van Voltaires tuin, heeft het pleit gewonnen. Er is een houding ontstaan die een verregaande maakbaarheid van de samenleving veronderstelt. Zij kan, in haar uiterste consequentie, leiden tot wat de Pools-Britse socioloog Zygmunt Bauman de *gardening state* heeft genoemd. Deze staat zal de natuur zodanig omvormen dat een ideaal, esthetisch verantwoord geheel ontstaat, van vreemde smetten vrij. Zoals de tuinman onkruid wiedt, zo vernietigt de *gardening state* onmenselijke, mensen die er niet zouden moeten zijn, die storen in de compositie van de ideale maatschappij die de 'tuinman' voor ogen staat. Zoals de tuinman gewassen veredelt, zo werkt men in de *gardening state* aan eugenetica. Hier doet de beeldspraak ons denken aan de classicistische tuinen uit de tijd van Voltaire, zoals in Versailles. Ieder boomblaadje dat niet precies in de strenge opzet past, bederft het geheel en wordt weggesnoeid. Zo is het ook in de staat. Passen de keuterboertjes of de kritisch denkende intellectuelen niet in de ideale samenleving, die alle mensen geluk brengt, dan is uitroeien geoorloofd, want er is een hoger doel. Wie dat in de weg staat begaat een misdaad en zijn eliminatie is dus legitiem. Alles wat niet voldoet aan de normen, regels en standaarden, wordt verwijderd. De orde leidt immers tot een betere wereld. En zo kan de activistische maakbaarheidsgedachte leiden tot de verdediging door goedwillende mensen van verschrikkelijke regimes, als die van Hitler en Stalin. De fascistische en de communistische dictaturen waaronder grote delen van Europa in de twintigste eeuw geleden hebben, werden gelegitimeerd met de gedachte dat men even door de zure appel heen moest bijten, maar dat, als de tuin eenmaal op orde was, het een tuin van Eden zou zijn.

Het geloof in de volmaakt beheersbare tuin zijn we door de ontwikkelingen in de geschiedenis kwijtgeraakt, maar de houding die eraan ten grondslag ligt, de *gardening stance*, leeft nog steeds. Zo viel George W. Bush Irak binnen met de gedachte dat daar in korte tijd een goed werkende democratie gerealiseerd zou kunnen worden, zodra een aantal schurken maar zouden zijn opgeruimd. En de ongekende, overweldigende schaal waarop problemen van de eenentwintigste eeuw zich voordoen kan gemakkelijk verleiden tot nieuwe versies van de *gardening stance*. De gedachte dat, in het licht van de op handen zijnde wereldwijde rampen, het belang van het geheel gaat boven de belangen van de enkeling, nodigt daartoe uit.

Een vrijzinnige houding ten aanzien van technisch en beleidsmatig ingrijpen in natuur en samenleving laat zich verduidelijken aan de hand van het continuüm van de tuinmetafoor. Willen we onze tuin werkelijk laten bloeien, dan moeten we afstand nemen van de uitersten. De toekomst is te bedreigend om gelaten over je heen te laten komen en ons denken is te beperkt om de toekomst naar onze hand te zetten. We moeten onze tuin zo goed mogelijk bewerken, zeker, en we moeten er geen wonderen van verwachten. We moeten niet denken dat we de problemen de wereld uit kunnen helpen. We kunnen de gevolgen ervan hooguit verzachten en vermenschelijken.

We kunnen technisch ingrijpen, maar met de gelatenheid van de eenvoudige tuinman. We streven de realisatie van onze waarden en normen na, maar met inachtneming van het feit dat de dingen hun eigen, ondoorzichtige wetmatigheden hebben. We accepteren niet dat de werkelijkheid het najagen van onze waarden en normen onmogelijk maakt, maar wel dat een volledige realisatie van onze dromen er niet in zit. Het blijft mensenwerk. Tuinman zijn blijft modderen. Wij mensen kunnen slechts streven naar een optimalisering van de realisatie van onze waarden, gecombineerd met de nederige acceptatie dat het nooit helemaal zal lukken.

Overigens blijft tuinieren avontuurlijk genoeg. We kunnen we ons richten op andere tuinvormen: de Engelse tuin, de Japanse tuin, de Chinese tuin, de wilde tuin, de botanische tuin, de stadstuin, de boerentuin. Op losse klei, op vette klei, op zure grond, op kalkrijke grond. En dat allemaal naast elkaar en door elkaar heen.

‘Laat duizend bloemen bloeien’ is een bekende metafoor die zich laat invoegen in dit tuinenverhaal. Ze staat voor het ideaal van een samenleving waar alles en iedereen tot zijn recht komt. Maar wie het ideaal in de praktijk brengt, zal ontdekken dat er planten zijn die de neiging hebben andere weg te drukken en te overwoekeren. Als hij niet ingrijpt, zijn er straks nog maar een paar soorten over. De tuinman weet het: een tuin is geen idylle, een tuin is strijd. De tuinman is partij in die strijd en grijpt dus in. Hij is slechts in beperkte mate in staat zijn wil op te leggen aan de tuin.

We zullen moeten accepteren dat sommige planten het niet doen en andere uitbundiger dan de bedoeling was. We zullen keer op keer opnieuw moeten beslissen tot hoe ver we planten zullen laten voortwoekeren en hoe lang we planten zullen laten kwijnen.

Mensen kunnen proberen hun waarden tot gelding te brengen. Dit boek is daarvoor een pleidooi. Maar ‘tot gelding brengen’ is iets anders dan ‘opleggen’.

De beperkte afdwingbaarheid en toepasbaarheid van onze waarden wordt nog versterkt door de multipolariteit van de mondiale samenleving. Ooit hadden wij westerlingen de macht om onze waarden op te leggen aan grote delen van de wereld. Of we hadden op zijn minst de illusie dat we dat konden. Die macht is na de beëindiging van de Koude Oorlog sterk verminderd. Men heeft nu meer dan ooit cultuurverschillen te accepteren.

In dit boek zijn wij op zoek naar een houding die in zijn handelen niet inzet op een schitterend einddoel. Pragmatisch worden in die mentaliteit technologische oplossingen voor problemen toegepast. Wat pragmatisch is om te doen, wordt niet vastgesteld in termen van einddoelen, maar in termen van voorlopige doeleinden, die gedefinieerd worden vanuit waarden. Het zijn de waarden die het leven de moeite waard maken en ons behoeden voor ontologische verlatenheid en cultuurrelativisme.

Bij deze mentaliteit past souplesse en tolerantie. Men is zich bewust van de beperktheid van het eigen blikveld en laat daarom ruimte voor anderen. Bovendien weet men dat men, of men het nu leuk vindt of niet, mondiaal opereert en wil men een *clash of civilisations* voorkomen. Ook daarom is men soepel en tolerant. Men streeft naar een betere, niet naar een ideale wereld. Het geloof in de eigen waarden wordt niet tenietgedaan door het relativisme, het wordt in toom gehouden door het besef van relativiteit.

Ik noem deze mentaliteit *vrijzinnig*. Ze bestaat uit het vasthouden van de eigen waarden, terwijl men die voortdurend onder kritiek stelt en herziet. Men is trots op de eigen waarden en staat open voor de waarden van anderen.

5. Mens, durf te weten

Vrijzinnigheid staat in een oude westerse traditie die uiteindelijk een hoogtepunt bereikt in de Verlichting. Het is een houding die door de verlichtingsfilosoof Immanuel Kant (1724-1804) kernachtig is aangeduid met de slogan ‘durf te weten’ (*aude sapere*).

Waarom durven? Wat heeft weten met durven te maken? Met weten wordt hier niet bedoeld het kennen van de feiten en de regels die men in het dagelijkse leven nodig heeft. Sommige kikkers zijn groen en andere bruin en ze zijn allebei eetbaar. De zon gaat morgen om zes uur op en om zes uur onder. We leven bij de gratie van dit soort kennis. Het weten ervan heeft niets griezeligs. Eerder het tegendeel. Het is kennis die maakt dat wij ons geborgen voelen in de wereld. Er valt niets te durven.

Maar er is een andere vorm van kennis. Dat is kennis die de gevestigde kennis transcendeert en daardoor ondermijnt. Het is verontrustende kennis, die wat vanzelf spreekt ter discussie stelt. Het vragen naar het hoe en waarom van de alledaagse vanzelfsprekendheden kan beangstigend zijn. Het kan de voor het overleven noodzakelijke ontologische geborgenheid op het spel zetten. Streven naar dat soort kennis stuit op weerstand en vereist durf.

Immanuel Kant stelt vast dat de meeste mensen dat soort kennis niet nastreven. Hij wijt dit aan lamlendigheid, luiheid. Dat oordeel is mijns inziens niet alleen te streng, het is ook gebaseerd op het soort vooroordelen over het gewone volk dat typerend is voor de tijd waarin hij leefde. Durven heeft met moed te maken en niet met luiheid of ijver.

Gevaarlijke kennis

Er is moed nodig voor het voortbrengen en verkondigen van kennis die afbreuk doet aan wat men gewend is en zo de ontologische geborgenheid op het spel zet. Die kennis is voor iedereen gevaarlijk omdat zij de maatschappelijke orde ondermijnt. Zij veroorzaakt verwarring en de agressie die daar weer uit voortkomt richt zich op wie deze kennis heeft voortgebracht. Daarom is moed vereist.

Er zijn hiervan voorbeelden te over uit de geschiedenis. Zo gold in de zestiende eeuw dat de aarde om de zon draait en niet omgekeerd. Toen Copernicus en Galilei tot het inzicht kwamen dat de aarde om de zon draaide, was dat gevaarlijke kennis omdat zij het zingevingssysteem van de samenleving ondermijnde. Ze zette het hele pakket kennis dat men meende te hebben, op zijn kop en daarmee vervolgens ook de orde en de hiërarchie die op die kennis gebaseerd waren. Daarmee werden uiteindelijk de machtsposities die met die ordening vergroeid waren, bedreigd. Geen wonder dat de mensen die dit soort kennis ontwikkelden nogal eens ter dood gebracht werden. Hun nieuwe kennis was een aanslag, niet alleen op de religie, maar op de hele maatschappelijke orde. Het was een soort hoogverraad in het kwadraat. Bij hoogverraad hebben de verraders het slechts gemunt op de gevestigde machthebbers. Maar hier heeft men het gemunt op een opvatting van de werkelijkheid zoals die met het dagelijks leven en met de machtsverhoudingen vervlochten is. Alleen al voor het vergaren van dit soort kennis is durf nodig.

Kant balanceerde in zijn verlichtingsidealen vaak op het randje van wat maatschappij en machthebbers konden verdragen. Dat hij hierbij streng oordeelde over wie daartoe de moed niet kon opbrengen, moet hem daarom maar vergeven worden.

Men verwijt het vaak de kerk, of de christelijke religie in het algemeen, dat bringers van nieuwe boodschappen op de brandstapel werden gezet. Dat verwijt is juist, maar het betreft hier geen misdaad

waar de kerk het patent op heeft. In het Griekenland dat wij zien als de bakermat van de democratie en het seculiere denken, werd Socrates vanwege het verspreiden van ‘ondermijnende kennis’ onder de jeugd, ter dood veroordeeld. Dat gebeurde ongeveer een half millennium voordat de kerk werd uitgevonden. Ieder maatschappelijk stelsel, ieder kennisbolwerk verzet zich op agressieve wijze tegen kennis die de legitimiteit van zijn aanspraken ter discussie stelt. Het is kennis die onderdrukt wordt omdat die al te gemakkelijk tot een ondermijning van de ontologische geborgenheid en de maatschappelijke orde kan leiden.

In elke samenleving wordt wel ergens potentieel gevaarlijke kennis ontwikkeld. Deze bedreigende kennis komt van tijd tot tijd aan de oppervlakte. Als dat gebeurt, staan verschillende wegen open.

De eerste weg is de dreiging onschadelijk te maken door de aanstichter ervan, het liefst op een zo zichtbaar mogelijke manier, af te straffen en dit zo te gebruiken om de gevestigde orde te versterken. De brenger van de gevaarlijke kennis wordt te kijk gezet als een misdadiger, een ketter, een gek, of een verrader. Het publiek wordt ervan doordrongen dat diens kennis gevaarlijk is en dat men er maar beter verre van kan blijven. Zo komen de brandstapels in de wereld. Volgens de socioloog Durkheim hebben deze nog een functie. Doordat er een gemeenschappelijke afkeer van de deugniet wordt geschapen en iedereen meedoet aan diens verkettering, groeit het wij-gevoel: wij zijn met elkaar goed want wij onderdrukken met ons allen het kwaad. Zo worden niet alleen de gevaarlijke denkbeelden uitgebannen, de cohesie van de samenleving wordt er ook nog eens door versterkt.

Maar niet altijd is dit de reactie op bedreigende ideeën. Vaak wordt gevaarlijke kennis geabsorbeerd of geannexeerd. Het is mogelijk dat men de nieuwe ideeën inzet om de ontologische geborgenheid juist te vergroten. Men gebruikt de innovaties om de vertrouwde kennis te corrigeren of te verrijken, zonder dat deze zelf gevaar loopt. Ook kan men kennis overnemen en tot geheime kennis verklaren. Er komt een taboe op te liggen en alleen de elite heeft er toegang toe. Zo wordt gevaarlijke kennis gekanaliseerd en aangewend om bijvoorbeeld een deel van de elite extra aanzien te geven en zo zijn macht te vergroten. Een geheime leer is een uiterst geraffineerd en efficiënt machtsmiddel.

Dan is er nog een derde mogelijkheid. Heel soms komt er een omslag. De vermaledijde kennis wordt omarmd en een revolutie in de kennis en vaak ook in de samenleving is het gevolg. Vaak is dat een stille, geleidelijke revolutie. De mensen raken aan de nieuwe ideeën gewend, zij beginnen zich te verzoenen met de eigen positie ten opzichte van de nieuwe ideeën. Men gaat ze overnemen: een nieuw wereldbeeld is geboren. Als de opinieliders zover zijn, volgt ook de rest.

Er ontwikkelen zich mede ten gevolge van de nieuwe zingeving ook nieuwe machtsverhoudingen, waaraan ook weer kennis ten grondslag ligt die op zijn beurt ondermijnd kan worden. Zo begint het hele circus vroeger of later van voren af aan. De nieuwe verhoudingen berusten ook weer op vormen van zingeving die op hun beurt ook weer beschermd moeten worden tegen nieuwe gedachten, nieuwe vormen van weten en dus tegen wat nu gevaarlijke kennis is.

Voor welke van deze strategieën een samenleving opteert, hangt van de omstandigheden af: van de machtsverhoudingen, van de stemming die er heerst in een bepaalde cultuur en van de houding tegenover dissidenten.

Het onderdrukken van onwelgevallige kennis is van alle tijden en komt overal in meerdere of mindere mate voor, ook in samenlevingen die zichzelf vanwege hun openheid op de borst slaan. Het smoren van die kennis in het gelijk van de meerderheid of de elite: het is de normale gang van zaken.

Dit is de sociale kant van het durven. Er is ook een individueel-existensiële kant. Als men de verhouding van de zon tot de aarde op zijn kop zet, dan komt ook de eigen wereld op zijn kop te staan. Dan ontketent men meer dan een revolutie in de astronomie. Dan tast men ook de grondwaarden aan bij de gratie waarvan men zelf leeft. Men zet de bijl aan de eigen ontologische geborgenheid.

Metakennis

In de Verlichting werd een omslag gemaakt in de waardering van de traditionele, geruststellende kennis. De traditie bepaalde niet langer wat geldige kennis was. Integendeel: kritiek werd de maatstaf voor geldige kennis. Kritiek werd zelfs een middel tot het verwerven van geldige kennis. Voor kritiek worden maatstaven vastgesteld en alles wat binnen die maatstaven valt wordt als geldige kennis erkend.

Dit kennisideaal leidde tot een andere vorm van gevaarlijke kennis. Ook in het ontwikkelen van dit soort kennis heeft Immanuel Kant een hoofdrol gespeeld. We zouden het *metakennis* kunnen noemen. Het is het inzicht dat kennis menselijk is en dat iedere vorm van kennis daarvan de sporen met zich meedraagt. Ieder kennissysteem, hoe volmaakt ook, heeft zijn blinde vlekken. Het is mensenwerk. Het is verworven en uitgewerkt door een zoogdier met een mentale uitrusting die gevormd is door en voor de strijd om het bestaan.

Dit inzicht in de principiële gebrekkigheid van de menselijke kennis is verontrustend. Dit is de ware gevaarlijke kennis. Het is kennis die nooit comfortabel wordt, die nooit de ontologische geborgenheid brengt waarnaar men haakt. Men kan nooit meer zeker zijn van zijn zaak. Kennis is altijd relatief.

De relativiteit van kennis maakt dat men de context van de kennis een rol laat spelen in de beoordeling van de kennis. Dit heeft zijn weerslag gehad op religieuze kennis. Men is bijvoorbeeld bijbelse verhalen gaan relateren aan de sociale en culturele omstandigheden waarin ze tot stand zijn gekomen. Van nu af aan kon de Bijbel niet meer gelden als Gods woord. Zij werd een verzameling geschriften uit verschillende meer of minder barbaarse perioden. Men moest de sociale positie en de belangen van de schrijvers (meestal priesters), in de beschouwingen betrekken. De Bijbel is hooguit door God geïnspireerd. De verhalen moeten goeddeels als metaforen worden opgevat.

Dit geldt in principe voor alle vormen van feitenkennis en ook voor de waarden en normen. Ook hier bestaat geen zekerheid. Voorbeeld: het inzicht dat de fundamentele rechten van de mens een recent westers cultuurgoed zijn en dat de universaliteit ervan geen feit is, brengt vele geleerden ertoe op zoek te gaan naar argumenten volgens welke de mensenrechten wel degelijk universeel zijn. Politicologen, antropologen, filosofen en tegenwoordig ook ethologen zijn er druk mee. Ze verzamelen argumenten, maar ze hebben geen kans waar het gaat om een sluitend bewijs. Desondanks zet men zich in voor de rechten van de mens overal ter wereld. Hoewel men beseft dat mensenrechten een westerse uitvinding zijn, zet men zich ervoor in omdat men het leven zonder mensenrechten in feite niet leefbaar vindt.

Hier komt vrijzinnigheid in beeld. Wat men gelooft en niet gelooft is afhankelijk van de gelovige. De traditie wordt een keuze. Kiezen voor de traditie is ook weer afhankelijk van de sociale en culturele context waarin de keuze gemaakt wordt. Maar het blijft toch een persoonlijke keuze. Men is opgevoed in een westerse, christelijke cultuur en dat bepaalt voor een groot deel de keuze, maar men moet uiteindelijk zelf de afweging maken. Men moet zelf beslissen of, en vooral hoe, men kiest voor de verworvenheden van deze cultuur.

Daar komt bij: weten dat zijn waarden uiteindelijk op niets gebaseerd zijn, maar niettemin hechten aan die waarden en weten dat de realisatie van die waarden afhankelijk is van die gehechtheid en van niets anders. Weten dat goed en kwaad en waar en onwaar afhankelijk is van jou en van je soortgenoten. Niet van een god, niet van een bovenmenselijke instantie, niet van iets met een hoofdletter zoals de Rede, niet van een ingeboren onbetwifelbare Maatstaf, maar van mensen die zich nu eenmaal aan die waarden gehecht hebben.

Het is kennis die eist. Juist omdat zij ervan uitgaat dat ook zij maar een beperkte waarde heeft, een beperkte geldigheid en geen objectief, onaantastbaar geheel vormt dat men slechts hoeft te voltooien om alles te weten wat kenbaar is, juist daarom verlangt deze kennis engagement.

We zijn allen gelovigen. We zijn vrij om te geloven en ons geloof te kiezen. Het 'durf te weten' impliceert de harde waarheid dat we zelf verantwoordelijk zijn voor ons geloof en onze traditie. Dat is een implicatie van de kritische metakennis: mens durf te geloven. Accepteer dat het geloof van jou afhankelijk is. Dat is vrijzinnigheid.

Een lange traditie

De Verlichting kan gezien worden als een doorbraak van de kritische geest. Hier is een lange traditie van vrijzinnigheid uit zijn sluimertoestand gewekt en tot wasdom gekomen.

De traditie begint in het oude Israël, waar profeten zoals Mozes en Jeremiah zich verzetten tegen de waan van de dag. Jezus Christus beroept zich op de joodse traditie en binnen dat kader brengt hij nieuwe waarden naar voren. Hij gaat op een vrijzinnige manier met de traditie om.

Hetzelfde zien we bij de Griekse wortels: Socrates, notoire uitlokker van gevaarlijke kennis, is tot op de dag van vandaag een centrale figuur in de westerse cultuur. De socratische methode geldt als een ijkpunt van intellectueel fatsoen.

Volgens Nietzsche is de traditie van het doorvragen zichzelf noodlottig geworden. Als je alsmaar doorvraagt, alles onder kritiek stelt, blijft er uiteindelijk niets over. Niets is heilig, geen enkele waarheid of waarde is bestand tegen het eindeloos doorvragen. Geen waarde die dit hebben kan. Nihilisme zou uiteindelijk het resultaat zijn. Dat lijkt plausibel: het denken heeft een vast punt nodig. Samenlevingen hebben een vast punt nodig, dat heilig is en onaantastbaar. Maar een dergelijk vast punt is er niet.

Tenzij men de waarden die men koestert vergeeft dat ze door mensen gemaakt zijn, en dus onvolmaakt en nergens op gefundeerd. Tenzij men inziet dat men in al zijn beperktheid toch een nuance is, een aspect van een groter geheel.

6. Politieke en kerkelijke vrijzinnigheid

Een formeel begrip van vrijzinnigheid

Wie op zoek gaat naar wat vrijzinnigheid is, ontdekt dat het begrip steeds bijna onmiddellijk wordt gekoppeld aan instituties of organisaties die vrijzinnig zouden zijn: vrijzinnig protestantisme of vrijzinnige democratie. Er blijkt zo een veelheid aan vrijzinnigheden te bestaan. Waar het mij om gaat, is het vinden van een overkoepelend begrip. Ik ben op zoek naar wat deze uiteenlopende vormen van vrijzinnigheid gemeen hebben. Zoals gezegd, het gaat mij om een formeel begrip van vrijzinnigheid. Dus: los van de dogma's en doctrines waarop het betrekking heeft.

Ik heb dit begrip in hoofdstuk 3 ontwikkeld met het oog op de problematische werkelijkheid waarmee we te maken hebben. Daarna heb ik twee inspiratiebronnen van de vrijzinnigheid in stelling gebracht. In hoofdstuk 4 bestudeerde ik, aan de hand van Voltaire, de reikwijdte van ons handelen, in hoofdstuk 5, aan de hand van Kant, de verantwoordelijkheid. Nu wenden wij ons, voor een nader begrip, tot de reëel bestaande vrijzinnigheid.

Vrijzinnige kerken

Hoe staat het met de vrijzinnige kerken? Een steeds kleinere groep protestantse Christenen (enkele tienduizenden) noemt zich zonder aarzeling en zonder strategische bijbedoelingen vrijzinnig. Ze zijn verenigd in een aantal kerkgenootschappen, zoals de Doopsgezinde Kerk, de Nederlandse Protestanten Bond, de Zwingli-bond, de Remonstrantse Broederschap, de Vereniging van Vrijzinnig Protestanten. Het zijn snel vergrijzende genootschappen, en het beeld dat er van hen bestaat bij buitenstaanders is al even meewarig als hun zelfbeeld. Het is een aflopende zaak. Wie zal straks het licht uitdoen? Dit beeld is somber.

In veel analyses van de vrijzinnigheid staart men zich blind op de ontkerkelijking. De vrijzinnigen zouden zich uit de markt hebben geprijsd. De vrijzinnigheid is zo weinig succesvol omdat de secularisatie er zit ingebakken, zegt de godsdienstsocioloog Stoffels. De tijd van de vrijzinnigheid is voorbij. Door haar aard verdwijnt de vrijzinnigheid uit de kerk.

De vrijzinnige theologie zou ook zijn beste tijd gehad hebben. Als het over de vrijzinnigheid gaat is de stemming in mineur. De vrijzinnigen leveren hun bijdrage aan deze meewarige visie. *Een beetje geloven* heet een bundel waarin vrijzinnigen hun credo zouden moeten verwoorden. Kan het minimalistischer? En dat terwijl de vrijzinnigheid toch gezien zou kunnen worden als de meest succesvolle stroming binnen het Nederlandse christendom.

De meewarige visie op vrijzinnigheid stoelt op twee misverstanden, die in elkaars verlengde liggen. Ten eerste vat men vrijzinnigheid op als een stroming in de christelijke dogmatiek, met bijbehorende instituties en organisaties. Ten tweede vat men het christendom op als kerkelijk christendom. De vrijzinnige theologie wordt dan opgevat als erfgenaam van het theologische modernisme, dat een verzoeningspoging behelsde tussen de wetenschap en de theologie. Het ging indertijd om een hoogst noodzakelijke aanpassing van het christendom aan het moderne wereldbeeld. Het was een stroming die aanvankelijk, in de tweede helft van de negentiende eeuw, succesvol leek, maar die al gauw van halfhartigheid beschuldigd werd. Een verwaterd christendom.

‘Als je het niet meer allemáál gelooft, wees dan consequent en eerlijk en geloof niets meer.’ Ongeveer zo worden de vrijzinnigen met hoon overladen, van Multatuli in 1872 tot Dawkins in 2007. Kuitert, het boegbeeld van de gereformeerde vrijzinnigheid wordt door de historicus Versnel met soortgelijke argumenten bestreden. ‘God houdt niet van vrijzinnigen’, zegt de atheïst Cliteur smalend en hij gebruikt deze *soundbite* als titel voor een bundel van zijn stukjes. Veel vrijzinnigen trekken hun consequenties en laten de kerk voor wat hij was. Zij vertrekken. Binnen de kerken wordt, althans uit kwantitatief oogpunt, de vrijzinnigheid een meer en meer te verwaarlozen ‘grootheid’.

Deze kijk op de vrijzinnigheid geeft blijk van een zekere benepenheid die terug te voeren is op een beperkte visie op kerk en christendom, volgens welke de kerk de organisatie van gelovigen is en de belichaming is van en het monopolie heeft op alles wat christelijk is. Buiten de kerk geen heil, en al helemaal geen christendom.

Deze visie hangt samen met de verzuiling. Vrijzinnigheid als instituut is begonnen bij Groningse en Leidse hoogleraren in de theologie die een plaats voor het christendom zochten nu deze onder invloed van de Verlichting en de verwetenschappelijking onder druk kwam te staan. De resultaten van bijvoorbeeld de oorspronkelijk door Spinoza geïntroduceerde historische bijbelkritiek en later ook van het Darwinisme moesten in de leer van de kerk verdisconteerd worden. Zo ontstond met name in Leiden de moderne richting.

Dit was vrijzinnigheid in actie. De traditie werd niet losgelaten. Men probeerde haar met de moderniteit te verzoenen. Aan beide kanten van het kerkelijk spectrum had men moeite met deze verzoeningspoging en verliet men de kerk. De moderne theologie gaf orthodoxe gelovigen aanleiding om de hervormde kerk te verlaten. Aan de andere kant verlieten de meest radicale modernistische dominees de kerk en lieten ook de christelijke religie en leer verder voor wat ze waren. Maar er waren er ook die eigen modernistische kerkgenootschappen stichtten, zoals de Vrije Gemeente en de Protestantenvond. Anderen vonden onderdak bij reeds bestaande meer of minder dissidente kerken, zoals de remonstrantse broederschap en de doopsgezinde kerk. Sommigen bleven in de Hervormde Kerk en stichtten daar een aparte richting: de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden.

Dat men zich rond het geloof organiseerde was niet vreemd in een sociaal-cultureel klimaat waarin een vorm van sektarisme opkwam, die later verzuiling genoemd zou worden. Men ging meer en meer mentaliteit en instituut met elkaar vereenzelvigen. Er zat voor vrijzinnige theologen niet veel anders op dan zich ook, tegen wil en dank, te organiseren.

Dit is de vrijzinnige christenen nooit gemakkelijk afgegaan. Het staat namelijk op gespannen voet met een belangrijke karaktertrek van vrijzinnigheid: het *aude sapere*: het zelfstandig, in vrijheid ontdekken van wat geloof voor jou inhoudt. Een religieuze organisatie vormt een plausibiliteitsstructuur. Dat wil zeggen: het is een toetssteen, een discussieplatform, maar het is ook meer dan dat. Het is een uitnodiging tot conformisme en een rechtvaardiging voor sociale controle en dat past slecht bij vrijzinnigheid.

En zo werd de vrijzinnigheid een eilandenrijk. Vele nuances van de moderne theologie vonden hun eigen bastionnetje, vaak geleid door een inspirerende theoloog. Om de vrijzinnige initiatieven wat te bundelen werden allerlei overkoepelende instanties in het leven geroepen, die vooral het karakter hadden van een kruiwagen vol kikkers. Toch lukte het, naast de krachtige gereformeerde, katholieke en socialistische zuil tot iets van vrijzinnige zuilvorming te komen, met als boegbeeld de VPRO. Dat men liever niet een zuil was geweest en dat de komiek Wim Kan grapte: ‘De VPRO is geen zuil, het is een stokje’, deed daaraan niets af.

De ontzuiling kwam als een geschenk. De vrijzinnigen, die altijd tegen de verzuiling waren geweest, werden op hun wenken bediend. Maar hier bleek het adagium van Oscar Wilde: ‘Als de goden ons willen straffen, verhoren ze onze smeekbeden’ ook van toepassing. De nooit erg sterke prikkel om

de eigen, uitwaaijende religieuze overtuiging in instituties vorm te geven, verminderde. De vrijzinnige instituties maakten zich los van hun religieuze wortels (de VPRO zonder puntjes) of losten langzaam op in een naamloze algemeenheid. Wat er nog over was van de georganiseerde achterbannen viel ten prooi aan een onontkoombare vergrijzing.

Ondertussen is vrijzinnigheid niet verdwenen. Zij is uitgewaaijerd over bijna alle politieke en levensbeschouwelijke stromingen en instituties. Er zijn vele vrijzinnigen, in allerlei soorten en maten. Er zijn vrijzinnige socialisten en vrijzinnige christen-democraten. Maar als men op zoek gaat naar vrijzinnigheid als instituut, dan komt men van een koude kermis thuis.

Door het individualisme dat aan deze mentaliteit ten grondslag ligt zijn vrijzinnigen institutioneel niet sterk. 'Een organisatie van vrijzinnigen' is al bijna een *contradictio in terminis*.

De rol van de vrijzinnige kerken in de eenentwintigste eeuw

Dat betekent niet dat de rol van de georganiseerde vrijzinnigen is uitgespeeld. Ze kunnen zich doen gelden op de opbloeiende markt van spiritualiteit, religie en levensbeschouwing. Hier liggen kansen. Maar hier moet men niet alleen opboksen tegen andere kerkgenootschappen, maar vooral ook tegen tal van commerciële initiatieven. Op het verlangen naar diepgang inspeliende vrijgevestigde spirituele counselors en leerscholen, spirituele centra en retraitehuizen maken overuren. Ze werken niet alleen voor particulieren, maar ook voor het bedrijfsleven.

Hier worden het individualisme en de onbevangenheid van de vrijzinnig christelijke organisaties plotseling een voordeel. Door de afwezigheid van bindende dogma's kunnen ze veel gemakkelijker dan andere kerken inzetten op nieuwere vormen van spiritualiteit. Ten opzichte van de commerciële initiatieven hebben ze het voordeel dat ze een enorme infrastructuur kunnen gebruiken. Ze beschikken al over kapitaal: gebouwen, een sociaal netwerk, opleidingen. Wat zij als extra's hebben is kwaliteit en duurzaamheid. En natuurlijk ook: een traditie.

Men kan zijn traditie op de markt van spiritualiteit, religie en levensbeschouwing definiëren als een *unique selling point*. Men kan hier op allerlei manieren mee experimenteren. Men moet zich alleen niet beperken tot de theologische traditie in engere zin en tot het verleden. Men zou zijn traditie in het kader kunnen plaatsen van de bredere traditie die teruggaat op de profeten en op Socrates. Een traditie die vooral ook buiten de officiële kerkelijke instituten vorm heeft gekregen. Het is de traditie van een mentaliteit die zich kenmerkt door een voortdurende kritiek op de eigen grondwaarden, waarbij men toch aan die grondwaarden vasthoudt. Het is een mentaliteit die de eeuwen heeft getrotseerd, die in de loop der eeuwen steeds sterker is geworden en die op zijn plaats is in een samenleving die getekend wordt door snelle verandering, door individualisering en door anomie. Doordat de traditie serieus wordt genomen, biedt zij geborgenheid. En doordat de traditie zichzelf voortdurend ter discussie stelt en zich aanpast aan de lopende trends, is het een traditie die de snel veranderende samenleving bijhoudt.

De bescheidenheid van de vrijzinnige kerkgenootschappen wordt meer en meer een sterk punt. Kerken hebben, *nolens volens*, het odium van een vertegenwoordiging van God op aarde. Die rol kan men steeds minder waarmaken. Daarvoor in de plaats moet een meer faciliterende rol komen. Dit is wat er in de meeste vrijzinnige kerken al gebeurt.

Kerken moeten zichzelf meer definiëren als platform, als podium voor de zingeving. Dit geldt voor alle kerkgenootschappen in de westerse wereld. Dat gebeurt ook en vaak met succes. De vrijzinnige kerken lopen hier voorop. Nu is het zaak het imago aan te passen aan de realiteit.

Het is moeilijk deze omslag mee te maken. Sommige kerkgenootschappen missen hiervoor de souplesse. Andere kerkgenootschappen weigeren het omdat dan, naar hun idee, hun bestaansgrond

vervalt. Wat moeten wij nog met onze boodschap als die ter discussie gesteld wordt in onze eigen kerken? Wat is onze kerk nog als aan haar waarheid getwijfeld mag worden?

Politieke vrijzinnigheid

In de politiek is vrijzinnigheid als organisatie aanmerkelijk minder aanwezig dan in het protestantisme. De enige politieke partij die zich vrijzinnig noemde, de Vrijzinnig Democratische Bond speelde in de eerste helft van de twintigste eeuw een bescheiden, maar voorname rol in de Nederlandse politiek. In de tweede helft van die eeuw werd D'66 wel als zijn erfgenaam beschouwd.

Maar in feite is de erfenis over verschillende partijen verspreid. Socialisten uit de Partij van de Arbeid noemen zich soms vrijzinnig. Groen Links heeft de neiging zichzelf als vrijzinnige partij te profileren. Maar ook sommige mensen uit de VVD zien zichzelf als zodanig. Soms worden er initiatieven genomen tot het oprichten van een opvolger van de VDB, maar tot nu toe is het er niet van gekomen. Of het ooit nog zover komt, wie zal het zeggen. Misschien is de rol die vrijzinnigen te spelen krijgen die van bruggenbouwers tussen de partijen.

Het politieke debat gaat telkens weer over de moderne problemen: de tegenstelling tussen arbeid en kapitaal. Rond dat thema profileren de partijen zich. Uiterst belangrijk, maar in de toekomst zal er een verschuiving optreden in de richting van zingevingsvragen. De hoofdvraag wordt steeds minder: hoe verdelen we de welvaart? En steeds meer: wat willen we met onze welvaart? Hoe willen we leven? Op welke punten willen we inschikken? Wat hebben we voor andere mensen en voor latere generaties over? Hoe stabiliseren we onze samenleving? Wat voor houvast kunnen we mensen bieden in een razendsnel veranderende samenleving?

Dat zinragen belangrijker worden dan heb-vragen is het meest manifest te rechter zijde. Bij de revolte van Pim Fortuyn en de successen, hoe tijdelijk ook, van Rita Verdonk (Trots op Nederland) en van Geert Wilders (Partij voor de vrijheid) ging het om zingevingsvragen. De bedreiging van de sociale identiteit (wat is Nederland nog?), het weren van nieuwe vormen van zingeving, het gedwongen opleggen van Nederlandse waarden en normen.

In een dergelijk geestelijk en politiek klimaat is er een toekomst voor vrijzinnigheid. Maar niet alleen voor vrijzinnigheid. De tegenkrachten zullen sterk zijn.

Voorwaarden voor het ontstaan

Die toekomst van de vrijzinnigheid is de voortzetting van een rijk verleden. Het is verleidelijk om deze glorieuze traditie van de Nederlandse vrijzinnigheid te schetsen vanaf Erasmus en Coornhert tot aan u en mij.

Maar het is meer ter zake de Nederlandse geschiedenis, met zijn strijd tussen rekkelijken en preciezen, met zijn gepolder en zijn eindeloze compromisbereidheid, te beschrijven als een langdurige oefening in vrijzinnigheid. Daaruit blijkt dat vrijzinnigheid een mentaliteit is die bevochten moest worden, telkens opnieuw. De lotgevallen van de vrijzinnigheid blijken sterk verweven met wisselende sociale omstandigheden. Het zou interessant zijn sociologisch onderzoek te doen naar de sociale omstandigheden waaronder de vrijzinnigheid zich geleidelijk ontvouwt.

Vrijzinnigheid betekent het relativiseren van dogma's, projecties, stereotypen waaraan men zijn houvast kan ontlenuen. Daarvoor is behalve de inspiratie van een charismatische figuur als Coornhert een maatschappelijke positie nodig die een zekere onbezorgdheid met zich meebrengt. Dat geeft niet alleen

de ruimte voor vrijzinnigheid; het maakt ook dat men zich een meer vrijzinnige houding kan permitteren.

Daarnaast lijkt er een zekere affiniteit te bestaan tussen de vrijzinnige mentaliteit en een commerciële oriëntatie. Dit idee van affiniteit tussen handelsgeest en vrijzinnigheid is een variatie op Max Webers *Wahlverwandtschaft* tussen kapitalistische geest en protestantse ethiek. De hypothese die ik hier poneer is dat succesvol handelskapitalisme een zekere *selectieve affiniteit* heeft met vrijzinnig protestantisme. Anders gezegd: de Hollandse handelsgeest heeft de vrijzinnige mentaliteit versterkt en de vrijzinnige houding heeft op haar beurt het handel drijven met vreemde volkeren vergemakkelijkt. Deze heeft immers geleid tot een zekere gewenning aan een pluralistische situatie. Men heeft ervaren dat met mensen die er andere zingevingssystemen op na houden, niettemin te praten en te werken valt, en men moet openstaan voor dat soort ervaringen. En dan is er het ‘gezonde wantrouwen’ van de koopman en van de vrijzinnige. In het verlengde daarvan ligt de kritische geest die bij vrijzinnigheid hoort. Men laat zich niet leiden door zijn achterdocht jegens vreemde zingevingssystemen, maar men laat zich er ook niet door inpakken.

Daar komt bij dat ambitieus ondernemerschap de wens kan doen postvatten om allerlei dogmatische obstakels tussen haakjes te zetten en zo de handelingsvrijheid te vergroten. Hierdoor wordt vrijzinnigheid meer dan een geestelijke oriëntatie. Het wordt een machtsmiddel en als men succes heeft een statussymbool. Vrijzinnigheid is niet voor niets een eigenschap van mensen die zich een eigen mening kunnen permitteren en daar wel bij varen.

Maar dit is niet het hele verhaal. Wat we tot nu toe hebben beschreven zou je vrijzinnigheid *als keuze* kunnen noemen. Daarnaast is er vrijzinnigheid *als noodzaak*. We hebben al even gewezen op de eindeloze compromisbereidheid die het leven in de polder met zich meebracht. Juist omdat je met anderen verantwoordelijk bent voor het handhaven van een kwetsbare infrastructuur, word je tot tolerantie gedwongen. Je bent te zeer afhankelijk van de anderen om je al te zeer tegen hun denkbeelden te verzetten. Dat betekent ook relativeren van je eigen positie. Het tolereren van de ander omdat je die ander nodig hebt is een inbreuk op je eigen absoluutheidspretentie. Die afhankelijkheid (en de noodzaak tot tolerantie) is met de tijd alleen maar groter geworden.

De socioloog Durkheim wees er meer dan honderd jaar geleden al op dat ook arbeidsverdeling een grotere onderlinge afhankelijkheid veroorzaakte en dat deze de noodzaak tot tolerantie met zich meebracht. Intussen heeft de kwetsbaarheid van de infrastructuur en de onderlinge afhankelijkheid door arbeidsverdeling duizelingwekkende proporties gekregen. Vrijzinnigheid wordt meer dan ooit een voorwaarde om te overleven.

Een vrijzinnige etiquette

Dit vereist een vrijzinnige etiquette. Het uitwerken en naleven hiervan is een oefening in vrijzinnigheid. Ik geef hiervan een voorbeeld.

Vrijzinnigheid vereist en impliceert vrijheid van meningsuiting. Vrijheid van meningsuiting is een van die waarden waarover met een vrijzinnige geen compromis te sluiten valt. Een andere waarde van vrijzinnigheid is dat de mening van anderen getolereerd en gerespecteerd moet worden. Maar wat als zich een situatie voordoet waarin jouw mening, die je vrij mag uiten, getuigt van disrespect en voor bepaalde mensen of groeperingen kwetsend is? Dit dilemma heeft in de jaren na de moord op Theo van Gogh tot misverstanden geleid. Toch kan het dilemma gemakkelijk opgelost worden. Vrijheid van meningsuiting betekent dat alles gezegd moet kunnen worden, maar niet dat alles ook gezegd moet worden. Het wordt aan het oordeelsvermogen en de beschaving van individuen overgelaten wat gezegd

moet worden. Is het opportuun, is het beschaafd, is er iets mee gewonnen als men het zegt? De meeste mensen beschikken over voldoende sociale antennes om aan te voelen of het op een bepaald moment zinnig is van het grondrecht van de vrijheid van meningsuiting gebruik te maken en zo ja, hoe dit het beste kan gebeuren.

De vrijheid van meningsuiting is een kostbaar en breekbaar bezit. Het voortbestaan ervan is, zoals alles van waarde, afhankelijk van degenen die deze waarde koesteren. Wie onbekommerd gebruikmaakt van dit grondrecht, is als het rijkeluiszootje dat er in minder dan geen tijd de erfenis van zijn voorouders doorjast.

Weerstand tegen vrijzinnigheid

Uit het voorgaande kunnen we vele verschillende lessen trekken. Een van die lessen is: vrijzinnigheid is in zekere zin een elitaire levenshouding. Men heeft het lef op het eigen oordeel af te gaan. Men kan leven met de overtuigingen van anderen. Het is niet of lang niet altijd de houding van de meerderheid, maar die van een kleine, soms machtige minderheid.

Maar langzamerhand is, sinds de jaren zestig, een steeds groter deel van de Nederlandse bevolking zich met die vrijzinnige elite gaan identificeren. Men heeft de vrijzinnige mentaliteit overgenomen. Vrijzinnigheid is zelfs een rol gaan spelen in het nationale zelfbeeld. Men was trots op Nederland als een land dat vooropliep en waar de tolerantie als het ware was uitgevonden.

Ook al is vrijzinnigheid niet langer voorbehouden aan de elite, het is wel een elitaire levenshouding. Dat roept op zichzelf al weerstand op. Die weerstand resulteert van tijd tot tijd in opstanden tegen een orde zoals die door vrijzinnigen mede is vormgegeven. Dat loopt, om maar twee gebeurtenissen te noemen, van de moord op de gebroeders De Witt in 1672 tot de Fortuyn-revolte, zo'n 330 jaar later.

Met die opstand tegen de vrijzinnigheid is iets bijzonders aan de hand. Het is geen gewone opstand tegen de machthebbers. Het is niet uitsluitend een klassenfenomeen. Een elitaire levenshouding is iets anders dan de levenshouding van de elite. Het gaat om een opstand tegen de soevereiniteit van de vrijzinnige relativering. Het relativeren van de absolute zekerheden waarin mensen zich veilig wanen kan irriteren en beangstigen. Daarmee roept de vrijzinnige agressie op en niet zozeer omdat hij het voor het zeggen heeft; het is de agressie tegen de existentiële onzekerheid die de vrijzinnigheid oproept.

Die agressie wordt door vrijzinnigen niet altijd even goed begrepen, misschien omdat ze zichzelf niet goed begrijpen. Een vrijzinnige ziet zichzelf niet als elitair, en zijn vrijzinnigheid al helemaal niet. Hij ziet zijn levenshouding niet als bedreigend en agressief, maar als mild en tolerant en als iets vanzelfsprekends. Maar dat is zij zeker niet. Zij wordt door velen als elitair en bedreigend ervaren omdat, het is al gezegd, zij hun ontologische geborgenheid op het spel zet.

Dat vrijzinnigen zich van die elitaire uitstraling te weinig rekenschap geven, hoeft niet te verbazen. Elitair zijn is politiek incorrect is en druist tegen de vrij algemeen geaccepteerde gelijkheidsmoraal in. Daardoor hebben veel vrijzinnigen de neiging hun elitaire positie te miskennen. Zo hebben ze zichzelf met een vals zelfbeeld opgezadeld. Dit valse bewustzijn maakt dat ze de zingevingscrisis die het gevolg is van ontgrenzing, van immigratie en mondialisering, niet goed kunnen duiden. Ze hebben te weinig tot zich laten doordringen dat zij misschien opgewassen zijn tegen nieuwe vormen van zingeving, maar dat veel mensen daar moeite mee hebben.

Daarmee doen ze zichzelf tekort en kunnen ze geen gehoor geven aan wat ik de roeping van de vrijzinnigheid zou willen noemen: het onvermijdelijke verzoenen met de eigen traditie zonder die traditie op te geven.

Er zijn mijns inziens twee dingen die vrijzinnigen in dit opzicht te doen staan. Ten eerste het verheffen van de openbare discussie naar een beschaafd niveau, om zo, ten tweede, te komen tot het begrijpen en bestrijden van de anomische crisis die Nederland momenteel teistert. De natiebrede anomische crisis, die chronisch lijkt te zijn, komt voort uit de ontwrichtende werking van de revolutionaire veranderingen die de trends van de eenentwintigste eeuw met zich meebrengen. Die trends zijn moeilijk te stoppen. Het komt erop aan dat we ze met flexibele, maar solide zingevingspatroon tegemoet treden.

7. Begripsbepaling

Een definitie

De vrijzinnige mentaliteit is uitermate geschikt als houding om de problemen van de eenentwintigste eeuw te lijf te gaan. Het is een *mentaliteit die zich kenmerkt door een open, kritische houding ten aanzien van de traditie waarin men nu eenmaal staat, zonder die traditie los te willen laten, en die gepaard gaat met tolerantie ten aanzien van andermans traditie.*

De wil om kritisch te staan tegenover de eigen traditie, zonder die te willen opgeven impliceert tolerantie. Alleen als men andere gezichtspunten accepteert kan men immers kritisch staan tegenover de eigen traditie. In de vrijzinnige traditie betekent dit dat de standpunten van de ander (binnen grenzen) worden geaccepteerd, al was het maar als toetssteen voor het eigen standpunt. Dit impliceert openheid voor andere tradities, en de bereidheid om onderdelen daarvan te integreren in het eigen gedachtengoed.

Natuurlijk heeft vrijzinnigheid, zoals iedere mentaliteit, haar blinde vlekken en haar zelfingenomenheid. Toch maakt vrijzinnigheid het mogelijk te putten uit het oneindige kapitaal van denkbeelden uit een veelheid aan culturen, die een bijdrage kunnen leveren aan het vinden van uitwegen uit de problemen van de eenentwintigste eeuw.

Men houdt vast aan een traditie en laat die traditie leven door onderdelen ervan telkens te willen heroverwegen, door er steeds weer kritisch tegenover te staan. Door de bruikbaarheid van die traditie steeds weer te ijken aan de veranderingen die plaatsvinden. Men gaat mee met de ontwikkeling, zonder het houvast op te geven. Men zorgt zo voor een evenwichtige zinnmix. Transcendentie van de eigen grenzen en ontologische geborgenheid houden elkaar in evenwicht.

Kledingsvoorschriften Als voorbeeld neem ik de islamitische kledingsvoorschriften voor vrouwen. Het hoofddoekje, de boerka, de nikaab. Deze kleding wordt in de westerse wereld vaak gezien als een teken van onderdrukking van de vrouw. Een vrijzinnige is niet op voorhand een tegenstander van radicale kledingsvoorschriften, maar wel van onderdrukking van de vrouw, islamitisch of niet. De vrijheid, niet de kleding is zijn afweging.

Hij zal in zijn beoordeling ook de onvrijheid betrekken die voortvloeit uit de permissiviteit ten aanzien van het vrouwenlichaam in de westerse wereld. Overal in de westerse wereld zien we op de covers van glossy's en op billboards mooie, half- of driekwartnaakte vrouwen. Als er eau de cologne, vakantie-reizen of automobielen verkocht moeten worden, wordt er vaak een fraaie dame bij afgebeeld. Zo wordt de westerse vrouw in de openbare ruimte voortdurend geconfronteerd met een ideaal waaraan zij niet voldoet. Sommige vrouwen halen hun schouders op. Maar omdat het voor vrouwen in de westerse wereld nu eenmaal belangrijk is om mooi te zijn, krijgen veel vrouwen het gevoel dat ze niet zijn zoals ze moeten zijn en dat ze zich op de een of andere manier moeten laten upgraden.

De man in een ouderwetse, ideaaltypische moslimcultuur, waarin alle vrouwen in zwarte, vormeloze kleding lopen en hun vormen pas onthullen in de intimiteit van de slaapkamer, kan denken dat hij de mooiste vrouw van de wereld heeft. De meeste westerse mannen weten wel beter. Zoals de islamitische bedekking van het lichaam vormen van vrijheid en onvrijheid oplevert, zo levert de westerse permissiviteit vormen van vrijheid en onvrijheid op. Een vrijzinnige betreft dit soort overwegingen in zijn oordeel. Hij zal daarom in zijn oordeel ten aanzien van de kleding voorzichtig zijn. Hij kijkt eerst naar vormen van vrijheid en pas in tweede instantie naar de kleding. Hij staat kritisch tegenover het in de westerse samenleving gangbare oordeel en maakt daarin een ommezwaai. Hij erkent

dat kleding niet alleen over vrijheid gaat, maar ook over het onderscheid tussen publiek en privé. Maar hoe genuanceerd hij ook is: aan het idee van een optimale individuele vrijheid houdt een vrijzinnige vast.

Kenmerken

Relativering en zekerheid Deze houding van zelfkritiek en openheid voor de standpunten van anderen behoedt vrijzinnigen voor de misvatting dat de wereld maakbaar en beheersbaar is. Het leidt tot een evenwichtig midden tussen activistisch ingrijpen en gelatenheid, en tot de acceptatie van het feit dat er vele manieren zijn om tot een menswaardig bestaan te komen.

Daarbij verhindert het vasthouden aan de eigen traditie dat de tolerantie uitloopt op een totaal cultuurrelativisme. Men is wel van mening dat de eigen waarden betrekkelijk zijn, maar niet dat ze zonder enig bezwaar kunnen worden ingewisseld voor onverschillig welke andere ook. Dat men in staat is de betrekkelijkheid van de eigen positie in te zien, betekent allerminst dat men geen ferme standpunten kan innemen, of dat men niet staat voor zijn zaak.

We hebben gezien: het tegendeel is eerder het geval. Juist omdat men de betrekkelijkheid en de kwetsbaarheid van de eigen waarden inziet, moet men zich er persoonlijk voor inzetten. Waarden bestaan niet dankzij zichzelf of dankzij een hogere macht; ze bestaan omdat, voor zolang en voor zover individuen zich ervoor inzetten.

Vrijzinnigheid impliceert een hoge mate van individualisme. Men is uiteindelijk zelf de maatstaf voor de manier waarop men de traditie verwerkt. Maar de oriëntatie op de eigen grondwaarden en op de sociale omgeving waarin deze figuren, geeft inspiratie en een gevoel van geborgenheid. Dat anderen er andere vormen van zingeving op na houden spreekt vanzelf en wordt niet ervaren als een tekort maar juist als rijkdom.

Vrijzinnigheid impliceert ook een zekere mildheid ten aanzien van andere grondwaarden en de bereidheid je in het standpunt of de uitgangspunten van anderen te verdiepen en deze in de afwegingen mee te nemen. Deze openheid houdt ook de bereidheid in elementen van buiten de eigen traditie op hun merites te beoordelen en eventueel geheel of gedeeltelijk over te nemen.

Zo behoedt de vrijzinnigheid mensen voor een tekort aan flexibiliteit. Dit aspect van de houding van de vrijzinnige vindt men feitelijk terug in wat soms gepropageerd wordt in moderne cursussen die luisteren naar titels als: ‘Hoe word ik een goed onderhandelaar?’ Het belangrijkste kenmerk van de goede onderhandelaar is dat zijn werkwijze niet alleen maar instrumenteel is. Onderhandelen is niet een truc om je zin te krijgen, het is een manier van samen in het leven staan. Het is zoeken naar manieren waarop je elkaar, in de gegeven omstandigheden, kunt aanvullen en van dienst kunt zijn.

Dit mengsel van vastberadenheid en flexibiliteit maakt het mensen mogelijk bindingen aan te gaan met mensen uit een veelheid aan culturen, doctrines, leerstellingen, religies en vormen van spiritualiteit. Men staat voor alles open wat de mensheid op dit terrein aan rijkdom heeft verzameld. Doordat men tegelijkertijd zeker is van een aantal grondwaarden en kritisch staat tegenover iedere invulling ervan, kan men iets voor anderen betekenen. Men is geen allemansvriend, geen karakterloze bijwagen die zich laat invoegen in iedere trein: men heeft iets te melden, men heeft betekenis. Tegelijkertijd absorbeert en integreert men waardenstelsels van elders.

Met één soort zingeving en spiritualiteit kan men zich niet verbinden: met die vormen van levensovertuiging die de antwoorden klaar hebben; die weten hoe de wereld in elkaar steekt. Die het patent hebben op de waarheid. Juist door zijn kritische houding ten aanzien van de eigen waarden kan men dat niet accepteren.

De vrijzinnige spiritualiteit is gekenmerkt door een niet weten. Het gaat om het behoeden van het geheim. Men heeft de zekerheid dat het universum een raadsel is. Een raadsel dat men als zodanig in stand moet houden. Men moet het wereldraadsel niet vernietigen door het met dogma's te vullen. Men moet de onuitputtelijke bron die dit mysterie is niet willen dempen. Men moet creativiteit niet smoren in zogenaamde zekerheden.

Door zijn openheid naar andere tradities leidt de mentaliteit van de vrijzinnige tot creativiteit. Vrijzinnigheid stimuleert het leggen van nieuwe verbanden en het creëren van nieuwe combinaties, en levert zo een bijdrage aan het overbruggen van verschillen in de zingeving.

Openheid Die openheid kan meer of minder passief of actief zijn. Passieve openheid houdt in dat men de alternatieven op zich af laat komen zonder zelf partij te zijn. Men neemt in zich op wat men voorgeschoteld krijgt en laat het daarbij. Men vindt het interessant. Dit is het tegendeel van geslotenheid, waarbij men zich afsluit voor alternatieven voor de eigen traditie. Vanuit een gesloten wereldbeeld ziet men geen alternatieven, of men ziet ze wél en verzet zich ertegen. Soms demoniseert men de alternatieven.

Bij passieve openheid is men nieuwsgierig naar het alternatief. Men wil weten wat de ander bezielt en hoe de ander leeft. Dit is de blik van de toerist. Wat leuk, zeggen wij, toeristen, tegen elkaar, dat ze op Bali hun religie nog zo intens beleven. Wat jammer dat wij dat geloof zijn kwijtgeraakt. Het moet blijven bestaan, het is jammer dat het in de toeristenindustrie ten onder dreigt te gaan. Men kan zover gaan dat men niet alleen de waarde, maar ook de gelijkwaardigheid van andere tradities en manieren van leven erkent of zelfs superieur acht.

Maar passieve openheid is niet kenmerkend voor vrijzinnigheid. Men brengt de eigen traditie niet werkelijk in het geding. Men erkent de andere traditie als curiositeit, die men van buitenaf bekijkt zonder zich te laten beïnvloeden. Men gaat de dialoog niet aan. Men zet de eigen traditie, of de eigen manieren van doen niet op het spel. Maar dat is nu juist wel een voorwaarde voor actieve openheid.

Bij dialogische openheid is er pas sprake van vrijzinnigheid. De vrijzinnige brengt zijn eigen traditie wél in het geding en bekritiseert die eventueel met argumenten die men aan het alternatief ontleent en beziet in hoeverre hij zijn eigen traditie moet aanpassen. Bijvoorbeeld: vrijzinnige theologen accepteerden in de negentiende eeuw het evolutionisme van Darwin en paste de eigen traditie daaraan aan. Dat had als consequentie dat men het scheppingsverhaal uit de Bijbel niet langer letterlijk kon nemen. Dat gaf ruimte voor nieuwe theologie. In plaats van een starre zeven-dagenleer kon men nu het scheppingsverhaal op allerlei manieren interpreteren.

Het kan zijn dat de vrijzinnige zover gaat met het accepteren van het alternatief, dat hij de eigen traditie loslaat. In dat geval is hij, althans volgen mijn definitie, niet langer een vrijzinnige, maar een bekeerling. In zijn nieuwe traditie kan hij dan vervolgens weer als vrijzinnige optreden.

Dan is er nog actieve openheid. Men is bereid alle informatie op tafel te leggen. Men kent geen taboes, men erkent te zijn wie men is. Volledige transparantie. Alles moet gezegd worden. Dit kan zover gaan dat het in zijn tegendeel omslaat. Ook wie volledig transparant is committeert zich niet.

Vrijzinnigheid kan op verschillende manieren leiden tot een nieuw dogmatisme. Dat kan ten eerste door een herziene versie van de traditie te ontwerpen en deze vervolgens tot dogma te verklaren. Dat hebben in de negentiende eeuw vrijzinnige predikanten gedaan. Zij ontwierpen een nieuwe, modernistische dogmatiek.

Het kan ook dat men het pluralisme zelf tot een gesloten dogma maakt. Kritiek op alternatieve tradities is dan niet langer toegestaan. Het streven naar openheid wordt zo, paradoxaal genoeg, een gesloten systeem. Voorbeeld is de houding van veel progressieve westerlingen tegenover andere

culturen. Uit schaamte voor het koloniale verleden of uit afkeer van ethnocentrisme en racisme wil men geen oordeel geven over misstanden binnen andere culturen. Men accepteert bijvoorbeeld schendingen van de mensenrechten, want ‘zo is die cultuur nu eenmaal en wie ben ik, als vertegenwoordiger van een cultuur die de mensenrechten heeft geschonden, om daar iets tegen in te brengen?’

Ook de neiging van sommigen om altijd openheid van culturen tot een maatstaf te maken waaraan andere culturen gemeten kunnen worden, kan dogmatische trekjes gaan vertonen. Een vrijzinnige staat zo zeer open voor anderen dat hij de positieve functies van een zekere mate van geslotenheid begrijpt. Het is bijvoorbeeld moeilijk om open zijn over zijn defensiegeheimen. En individuen hebben recht op privacy. Niemand kleedt zich uit voor een willekeurige ander. Er bestaat zoiets als schaamte. Iedere persoon en iedere samenleving heeft zijn geheimen. Iedereen koestert dingen die heilig zijn. Iedereen heeft dingen waarover men niet kan spreken. Daarover moet men zwijgen.

Tussenbeschouwing Vrijzinnigen hebben een toekomst omdat de toekomst vrijzinnigheid nodig heeft. Het is een ideaaltypisch beeld dat ik schets van vrijzinnigheid als geesteshouding. Iedere vrijzinnige voldoet aan een dergelijk beeld maar tot op zekere hoogte. Staande op de stevige grond van de waarden die hij aanhangt, is hij georiënteerd op het avontuur dat al begonnen is.

Zijn souplesse en openheid ten aanzien van anderen maakt dat hij de veranderingen aankan. De geworteldheid in waarden waarvoor hij van oudsher staat, maakt dat hij niet ten prooi valt aan ontologische verlatenheid.

Verwante begrippen

Er zijn een aantal begrippen die verwant zijn aan het hier ontwikkelde begrip vrijzinnigheid. Ik laat een aantal ervan de revue passeren om het begrip nog wat scherper af te bakenen.

Tolerantie Tolerantie is een onderdeel van vrijzinnigheid. Men duldt in eerste instantie alles wat niet onmiddellijk in flagrante strijd is met de eigen waarden en normen. Tegenwoordig krijgt tolerantie echter vaak een negatieve bijklank. Het zou wijzen op gemakzucht, geestelijke luiheid en onverschilligheid ten aanzien van het denken en handelen van anderen. Geperverteerde openheid. Het zou een voortvloeiende zijn van postmodernisme en consumentisme. Een-laat-maar-waaienmentaliteit. De vrijzinnige tolerantie daarentegen is altijd geëngageerd. Als een vrijzinnige iets tolereert, is daar zijn eigen waardenpatroon in verdisconteerd. En natuurlijk zijn eigen machtspositie. Wat met de eigen waardenoriëntatie in flagrante strijd is, tolereert men niet. Iets anders is of men zich erbij neerlegt.

Rekkelijkheid Rekkelijkheid is de historische term uit de zeventiende eeuw. Zij wordt wel als synoniem van vrijzinnigheid gebruikt. Maar door zijn herkomst krijgt het begrip de godsdienststrijd, die in de Gouden Eeuw werd uitgevochten, als connotatie. Er kleeft ook een zekere mate van opportunisme aan. Iemand is rekkelijk als hij het niet al te nauw neemt met de regels. Dat wil zeggen: de voorschriften uit één bron, de Bijbel. Een vrijzinnige erkent vele bronnen. Daarbij mist het begrip ‘rekkelijk’ de connotatie van vrijheid, zingeving en engagement.

Vrijblijvendheid De tolerantie die de vrijzinnige aan de dag legt wordt vaak ten onrechte voor vrijblijvendheid versleten. Alles moet mogen. Het tegendeel is bij vrijzinnigheid het geval. Juist omdat een vrijzinnige zo hecht aan zijn waarden en normen, stelt hij zich open voor die van anderen. Om de eigen waarden genadeloos te kunnen vergelijken en ze te kunnen verbeteren en aan te passen, geeft de

vrijzinnige alternatieven de ruimte. De ware vrijzinnige is geëngageerd. Zijn actieve openheid dwingt hem ertoe stelling te nemen.

Vrijdenkerij Vrijzinnigheid is zo zeer verwant aan vrijdenkerij dat sommigen ze over één kam scheren. Vrijdenkers echter verwijten de vrijzinnigen dat ze aan de traditie vasthouden. Dat verwijt is terecht. Het is het grote verschilpunt met vrijdenkerij. De vrijzinnige hecht eraan binnen de traditie te blijven. Hij eist volledige vrijheid van denken op, maar binnen of ten aanzien van die traditie. Dat doet hij omdat hij voor die traditie gekozen heeft, en wel: in vrijheid.

De vrijheid om voor de traditie te kiezen, dat moet hierbij worden opgemerkt, bestaat bij de gratie van inzicht in het toeval. Men is toevallig in een traditie geboren. Het inzicht dat daar niets noodzakelijks aan is, dat men evengoed in een andere traditie geboren had kunnen worden, maakt dat de voorkeur voor een traditie een keuze inhoudt. De keuze voor de traditie is altijd een voorlopige, een keuze tot nader order. Men kan als vrijzinnige gemakkelijk vrijdenker worden en omgekeerd.

Anders gezegd: wat vrijzinnigheid en vrijdenkerij gemeen hebben, is de mogelijkheid te kiezen omdat men inziet dat alles contingent is, dat wil zeggen, dat het net zo goed anders had kunnen zijn. In veel samenlevingen bestaat dat niet: toeval. Daar heeft alles zijn vaste plaats en moet alles zijn zoals het is. Het dwingende karakter van de orde maakt de keuze onmogelijk en overbodig, of het nu de keuze voor een traditie is of de keuze van een levenspartner. Men onderwerpt zich aan de gegeven orde.

Vrijdenkerij en vrijzinnigheid daarentegen bestaan bij de gratie van een zekere onafhankelijkheid ten aanzien van de overlevering.

Verlichtingsdenken Er is grote verwantschap tussen vrijzinnigheid en Verlichtingsdenken. De Vrijzinnigheid als stroming komt regelrecht voort uit de Verlichting. Daarmee is echter nog niet alles gezegd, want de term ‘Verlichting’ heeft vele betekenissen en men kan vragen: welke Verlichting? Is het de Duitse of de Franse of de Schotse Verlichting uit de achttiende eeuw? Of de Hollandse Verlichting uit de zeventiende? Al deze Verlichtingen hebben verschillende aspiraties, stijlen en pretenties, om over de consequenties nog maar te zwijgen.

Ik heb in dit boek vrijzinnigheid in verband gebracht met twee kenmerken van de Verlichting: de neiging om het lot in eigen hand te nemen en de omgeving te beheersen én de neiging tot het genadeloos doorvragen. Het eerste kenmerk associeer ik vooral met de Franse tak van de Verlichting en met Voltaire. Bij het tweede denk ik vooral aan de Duitse variant en aan Kant.

Maar vrijzinnigheid en Verlichting vallen niet samen. Vrijzinnigheid als stroming is één van de vele manieren waarop de Verlichting gestalte heeft gekregen. De Verlichting in het algemeen, met zijn streven naar vrijheid van meningsuiting heeft de vrijzinnige mentaliteit een geweldige *boost* gegeven. Maar vrijzinnigheid als mentaliteit is ouder en gaat terug op Socrates en de Joodse profeten. Misschien kun je wel zeggen dat het een geesteshouding is die tot op zekere hoogte los staat van de sociale context en dat het tot op zekere hoogte aangeboren is, dat er zoiets is als een vrijzinnigheidsgen. Maar dan moeten er wel omstandigheden zijn die het tot expressie komen van dit gen bevorderen. Aan die eis voldoet de Verlichting in hoge mate.

Rationalisme Vrijzinnigheid is een huwelijk tussen ratio en geloof. Dat betekent dus dat voor een vrijzinnige rationaliteit geen doel op zichzelf kan zijn, maar een kwaliteit van de middelen om bepaalde waarden, waarin men gelooft, te bereiken. In die zin hecht een vrijzinnige aan rationaliteit, zonder rationalist te zijn. Dat geloof kan religieus zijn, maar dit is niet noodzakelijk. Het gaat om een gehechtheid aan waarden, waartoe men zich op een rationele wijze verhoudt.

Een discussie die ik uit de weg ga, is wat onder rationaliteit verstaan moet worden. Beter lijkt het mij enkele opmerkingen te maken over de verhouding tussen rationaliteit en geloof. De socioloog Max Weber onderscheidt hier twee vormen: doelrationaliteit en waardenrationaliteit. Bij de eerste staat het bereiken van een doel voorop, bij het tweede het tot uitdrukking brengen van waarden. Men kan extreem doelgericht zijn en dus puur doelrationeel handelen; men kan ook fanatiek trachten (onhaalbare) waarden tot gelding te brengen. Geen van beide zou vrijzinnig zijn.

Voor vrijzinnigen zijn deze twee vormen aspecten van rationaliteit, waarvan nu eens de ene en dan weer de ander prioriteit krijgt. Men kan in zijn rationaliteit meer waardengericht zijn of meer doelgericht. Het is een kwestie van gradatie en hangt af van het karakter dat men heeft en de omstandigheden. In het algemeen zullen vrijzinnigen van mening zijn dat in het huidige culturele, sociale en politieke klimaat de doelrationaliteit te veel de overhand heeft gekregen. Dat is schadelijk en zou moeten veranderen, al was het alleen maar om de ontologische geborgenheid in een postmoderne tijd te verbeteren (maar dat is erg doelrationeel geredeneerd).

Pragmatisme Pragmatisme, en daarmee bedoel ik dan niet de filosofische school maar een praktische levenshouding, wordt ook weleens in verband gebracht met vrijzinnigheid. Maar pragmatisme is op het praktische resultaat georiënteerd, vrijzinnigheid op waarden. Weliswaar kan men niet handelen zonder op waarden georiënteerd te zijn, maar bij de pragmaticus blijft dat impliciet. Vrijzinnigen is het primair om die waarden te doen. Bij de pragmaticus is waardevol wat werkt.

Liberalisme Bij liberalisme denkt men in de eerste plaats aan een economische of politieke stroming. Vrijheid is hier, paradoxaal genoeg, meestal een dogma geworden. Daarbij gaat het om één specifieke vorm van vrijheid: het najagen van het welbegrepen eigenbelang. Hoe dat eigenbelang ingevuld wordt, wordt aan de individuen overgelaten. Particuliere preferenties.

In de praktijk kan deze vorm van vrijheid tot nieuwe vormen van dwang leiden: men is gedwongen zich marktconform te gedragen, ook als dat in strijd is met de waarden die men aanhangt.

Dit zou leiden, volgens sommige varianten van het liberalisme, tot zo niet een ideale, dan toch wel een optimale samenleving. Bij vrijzinnigheid gaat het vooral ook om een houding waarbij tolerantie, openheid en traditie centraal staan. Het materiële eigenbelang speelt geen expliciete rol. Het behelst dus een breder begrip van vrijheid, waarbij men vrij is zijn leven en de wereld zin te geven, ook als andere waarden dan het eigenbelang vooropstaan.

Libertinisme Een libertijn voelt zich, anders dan de vrijzinnige, nergens aan gebonden, noch aan waarden en normen, noch aan een traditie. Zijn houding is er één van: alles wat niet schadelijk is mag en niets moet. Het is spelen, experimenteren met vrijheid. De grens is vooral de eigen smaak en het doel het eigen genot. Vrijzinnigheid daarentegen heeft een sociaal-ethische strekking. Het individu kiest weliswaar, maar niet louter voor zichzelf.

Humaniteit en humanisme Het humanisme is begonnen als een stroming waarbij de mens meer centraal kwam te staan. Dat ging niet in de eerste plaats ten koste van God. Voor de meeste vroege humanisten was het eerder de bedoeling God beter te leren kennen door datgene te bestuderen, dat Hij naar zijn evenbeeld geschapen heeft. Het is uitgelopen op een stroming waarin God nauwelijks nog een rol speelt. De mens staat centraal. Dat kan zover gaan dat het geloof in God geheel is verdwenen en zelfs wordt uitgesloten. Dit kan leiden tot een antireligieus dogmatisme maar dit is niet van noodzakelijk.

Er zijn ook religieuze humanisten, voor wie de mens de drager is van allerlei vormen van spiritualiteit. In het hedendaagse verschijnsel, dat wel de 'zelf-spiritualiteit' genoemd wordt, is de mens als individu zelfs de plaats bij uitstek waar het goddelijke te vinden is.

Humanisme lijkt op vrijzinnigheid in die zin dat het thematiseert wat als mentaliteit toch al aanwezig was: in dit geval menselijkheid, respect voor de mens als zodanig. Ook hier heeft de leer geholpen de mentaliteit te versterken. Net als vrijzinnigheid is humanisme deels als zodanig geïnstitutionaliseerd en georganiseerd, en deels geworden tot een algemeen cultuuroed. Net als bij vrijzinnigheid staat het aantal georganiseerde humanisten in geen verhouding tot het aantal ongebonden. Je kunt van veel Nederlanders zeggen dat ze humanist zijn, maar het aantal leden van het Humanistisch Verbond is een promille van de bevolking.

Er is een grote overlap tussen humanisme en vrijzinnigheid als stroming. Bij vrijzinnigen staat echter de mens niet noodzakelijkerwijs centraal. Dat kan ook God zijn, of de schepping. Bij de vrijzinnige is het besef van de beperktheid van de menselijke geest meer ontwikkeld dan bij de humanist. Kenmerkt het humanisme zich door een antropocentrisch wereldbeeld, bij vrijzinnigheid staat de verhouding tot de traditie centraal. Dit verschil maakt dat de beide stromingen elkaar aanvullen. Waar het gaat om de waarden die zij aanhangen, komen ze aardig overeen.

Revisionisme Dit is ook weer een politiek begrip, voornamelijk uit de vroegtwintigste-eeuwse arbeidersbeweging, al zijn er ook andere gebieden waarop dit begrip is gebruikt. Iedereen die streeft naar herziening van een doctrine streeft, wordt wel revisionist genoemd.

Het revisionisme als stroming is vooral verbonden aan de marxisme-kritiek van socialisten als Bernstein en Jean Jaurès. Het marxisme, zo meenden zij, had verschillende tekortkomingen en moest op die punten herzien worden. Men hield dus vast aan zijn uitgangspunten, maar stelde ze tegelijkertijd onder kritiek. Dat komt in de buurt van wat ik de vrijzinnige mentaliteit heb genoemd. De vergelijking stelt ons dan ook in staat nog scherper aan te geven wat het bijzondere van vrijzinnigheid is.

Revisionisten willen herzien, op grond van de feiten, wat onjuist of onwenselijk is in de aangehangen dogma's, en die fouten uitbannen. Ze zijn niet uit op een kritische houding ten aanzien van dogmata als zodanig. Ze gaan voor het effectiever maken van hun zingevingssysteem. Relativeren van de eigen waarden en normen en het tolereren van die van anderen: het is er de revisionist niet om te doen. Het laten bestaan van de spanning tussen twee of meer zingevingssystemen en het scheppen van genoeg in die spanning, revisionisten zijn er niet op uit. In het revisionisme klinkt de dodelijke ernst van het erop of eronder van de strijd door, in plaats van de speelsheid van de vrijzinnige. Revisionisme ruikt naar de verbetering van de politieke strijd; het geeft geen ruimte. Vrijzinnigheid is meer ontspannen. Er is alle ruimte voor afwijkingen van het rechte pad. Aan de grondwaarden kan niet getornd worden, maar over de manier van invullen van die grondwaarden is wel een oneindige discussie mogelijk.

Revisionisme en hedendaagse vrijzinnigheid zijn exponenten van twee werelden en twee soorten overleven en in zekere zin ook twee tijdperken. Revisionisme is aan de orde waar het gaat om de emancipatie van achtergestelde groepen, met name de arbeidersklassen; vrijzinnigheid is van belang waar het overleven een herijking van de zingeving nodig heeft.

Progressiviteit De meeste vrijzinnigen zijn ‘vooruitstrevend’, progressief. In de literatuur wordt vrijzinnig en vooruitstrevend soms als synoniem gebruikt. Maar dat betekent niet dat beide begrippen samenvallen. Om te beginnen is niet direct duidelijk wat vooruitgang is. Er zijn vele vormen van vooruitgang die nagestreefd worden. Vrijzinnigen kunnen vooruitgang ter discussie stellen. Bovendien speelt bij vrijzinnigen de traditie een belangrijke rol. Dat is vaak bij progressieven niet het geval. Daar lijkt men alleen oog voor de toekomst te hebben.

Postmodernisme De openheid en het gevoel voor de betrekkelijkheid van waarden heeft vrijzinnigheid met het postmodernisme gemeen. Maar de gedachte dat de ene set van waarden door de andere kan worden ingeruild, die wel aan het postmodernisme wordt toegeschreven, wordt door vrijzinnigen verworpen. Het kan niet genoeg benadrukt worden dat de openheid van vrijzinnigheid zich verre houdt van relativisme. Enthousiasme voor waarden en normen van andere culturen betekent niet dat men vindt dat de eigen waarden in principe inwisselbaar zijn.

Van gruwelijke rituelen, zoals vrouwenbesnijdenis, zullen vrijzinnigen niet zeggen: het is nu eenmaal hun cultuur. Een westerse vrijzinnige sluit niet uit dat zijn eigen cultuur per saldo, alles meegerekend, zoals het kolonialisme, de holocaust en de uitvinding van de atoombom aanmerkelijk wreder is dan de cultuur waarvan vrouwenbesnijdenis deel uitmaakt. Hij kan daarom een andere cultuur niet verwerpen. Maar hij kan wel elementen uit die andere cultuur verwerpen omdat zij strijdig zijn met zijn waarden.

De gedachte dat de eigen cultuur als geheel superieur zou zijn aan enige andere cultuur, verwerpt hij. Hij beseft dat een totaalbeeld van een cultuur niet te verkrijgen is, laat staan dat het mogelijk is het te vergelijken met een evenzeer onverkrijgbaar totaalbeeld van een andere cultuur. Hij stelt zijn eigen cultuur niet ten voorbeeld aan andere culturen, hooguit gedeelten ervan.

Ietsisme Er zijn mensen die niet weten wat ze moeten geloven, maar zich toch religieus voelen, want ‘er moet iets zijn’, of, om het met de woorden van Shakespeares Hamlet te zeggen: ‘There are more things in heaven and earth, Horatio, than are dreamt of in your philosophy.’ De latere minister van cultuur van Nederland, Plasterk, heeft deze mensen enigszins laatdunkend ‘ietsisten’ genoemd.

Er zijn vrijzinnigen die deze laatdunkende term midden in de roos vinden en zichzelf in volle overtuiging ietsist noemen. Een dame die ik daarover sprak, bracht ietsisme ongeveer zo onder woorden: ‘Wij vrijzinnigen zijn ons bewust van het mysterie dat het leven en de schepping zijn. Wij weten niet of de schepping een bedoeling heeft en ook niet wat de oorsprong is. Hetzelfde geldt voor ons leven op aarde. Misschien zijn we niets meer dan een schakel in een evolutieketen. Waar die evolutieketen goed voor is, weten we niet. Wij vrijzinnigen zijn met twee dingen bezig: met het benoemen van dit geheim en met het bewaren ervan. We weten dat iedere poging om het mysterie definitief te benoemen tot mislukken gedoemd is. Maar we houden het geheim levend door het telkens opnieuw te benoemen. En we beschermen als vrijzinnigen het geheim tegen allerlei vormen van orthodoxie, dat wil zeggen tegen mensen die menen dat ze het raadsel ontraadseld hebben door hun interpretatie ervan absoluut te stellen. Met dat soort orthodoxie wordt het geheim ongedaan gemaakt. Wij proberen het mysterie te benaderen en te behouden door iedere interpretatie ervan te zien als betrekkelijk.’

Zo opgevat, kan ietsisme de kern zijn van de meest spirituele variant van vrijzinnigheid.

Conservatisme Om te beginnen is het nuttig om *conservatief* en *reactionair* van elkaar te onderscheiden. Een conservatief wil het verleden zo veel mogelijk in stand houden, omdat de structuren en waarden uit het verleden hun waarde bewezen hebben en de vernieuwende alternatieven nog niet.

Bovendien is hij gehecht aan zijn traditie. De waarden die hij erop na houdt en de maatstaven waaraan hij de werkelijkheid afmeet, zijn dan ook afkomstig uit het verleden. Maar dat sluit vernieuwing niet uit. De maatschappij beweegt en de conservatief gaat schoorvoetend met die vernieuwing mee. Hij wil de traditie beschermen tegen nieuwe fratsen, maar aanvaardt uiteindelijk zinvolle vernieuwing.

De reactionair wil zonder meer terug naar een geïdealiseerd verleden. Daarom is hij bereid tot radicale veranderingen. Hij wil rechtsomkeert maken, terug in de tijd, langs alle gepasseerde stations terug naar een gouden verleden. Hij is verwant aan de fundamentalist.

Vrijzinnigheid wordt vaak gecontrasteerd met conservatisme. Daarbij verliest men uit het oog dat vrijzinnigheid per definitie een speciale band met de overlevering impliceert. Men bekent zich tot de traditie en men houdt er zo veel mogelijk aan vast, alleen niet kritiekloos. Het vaak als het kenmerk van de conservatieven aangemerkte adagium 'beproeft alles en behoudt het goede' komt daar duidelijk bij in de buurt. Respect voor de traditie kenmerkt beide geesteshoudingen. Het vasthouden aan de traditie, maar haar aanpassen aan het heden, ook daarin komen ze overeen.

Het verschil is de grondhouding tegenover de vernieuwing. De conservatief houdt vast aan de traditie en ervaart vernieuwingen als een noodzakelijk kwaad; de vrijzinnige houdt vast aan de traditie maar ervaart vernieuwing als een aangename en interessante uitwerking, aanvulling of consequentie ervan. Een conservatief aanvaardt het heden maar is erop uit het heden zo veel mogelijk in overeenstemming te brengen met de traditie. Een vrijzinnige aanvaardt het heden en is erop uit de traditie zo veel mogelijk in overeenstemming te brengen met het heden.

8. Een westerse vrijzinnige traditie

Een cluster van waarden

Tot nu toe hebben we vooral de formele kant van vrijzinnigheid gezien. Dat is niet voor niets. Ik meen dat vrijzinnigheid in de eerste plaats een formeel begrip is en geen leer of doctrine. In principe heeft ieder geloof en iedere ideologie zijn meer of minder vrijzinnige variant.

Maar het is toch nuttig een beknopte schets te geven van moderne vrijzinnigheid in de westerse wereld, als voorbeeld en als referentiepunt. Dé westerse vrijzinnige traditie bestaat niet. Er zijn vrijzinnige tradities. Ieder heeft zijn eigen, min of meer persoonlijke variant. Elk van die varianten is een familie van min of meer samenhangende waarden.

Wat ik hieronder beschrijf is *mijn* variant met de daarbij behorende eenzijdigheden. Deze bevat, naar mijn idee, wel de voornaamste kernwaarden waarachter der vrijzinnige westerling niet wil terugvallen. Het gaat om waarden die mede voortkomen uit de christelijke leer, het Romeinse recht en de hellenistische filosofie en die breed in de moderne maatschappij worden aangehangen, ook door hen die geen binding hebben met enige kerk. Korthedshalve spreek ik in mijn constructie van het verleden over de *christenheid*. Daarmee verwijs ik naar de culturele dominantie van de christelijke gedachtegoed, ook over niet-gelovigen.

Om te beginnen heeft de Westerse traditie een sterk *ethisch karakter*. Dat wil zeggen: het gaat oorspronkelijk niet in de eerste plaats om één worden met God of met de kosmos door middel van meditatie of mystiek, het verklaren van de wereld door middel van mythologieën of het bezweren van onheil door middel van rituelen. Dat komt in de christelijke traditie wel voor, maar het is niet de hoofdstroom. Het gaat in de eerste plaats om het juiste handelen, dat wil aanvankelijk zeggen: in overeenstemming met de wil van God. Wanneer het godsbegrip in de moderne tijd verbleekt, blijft het ethisch handelen overeind staan.

Net als zijn godheid staat de mens uiteindelijk alleen. De Westerse traditie is niet alleen monotheïstisch, ze is ook individualistisch. Dat is misschien wel de grootste culturele innovatie van de christenheid: het *individualisme*. Mensen worden geacht te handelen als zelfstandig individu. Als individuen dragen zij verantwoordelijkheid en moeten ze verantwoording afleggen aan God. Dat is een idee dat de modernisering niet alleen heeft overleefd, maar zelfs heeft gevormd. Het individu is de eenheid waarmee in principe in het sociale verkeer gerekend wordt, en niet de familie, de clan, de stam, het volk. Het individualisme is overal en geldt voor iedereen.

Consequentie van dit individualisme was een moreel *universalisme*. Omdat de rechten en plichten onafhankelijk van de sociale of etnische achtergrond aan het individu worden toebedeeld, zijn zij universeel. Universalisme en individualisme zijn zo twee kanten van dezelfde medaille.

Daarmee samen hangt *gelijkheid*. Omdat iedereen beoordeeld wordt als individu, los van sociale bindingen, mag iedereen ook verwachten dat hij hetzelfde behandeld wordt als andere individuen. Hij mag een gelijke behandeling verwachten. Het idee van de menselijke gelijkheid heeft lang nodig gehad om door te dringen in een samenleving die gekenmerkt werd door ongelijkheid. Het zal nooit ten volle gerealiseerd worden. Toch is de principiële gelijkheid van alle mensen maatgevend geworden in de

moderne cultuur. Het is een idee waar je je op kunt beroepen, ook al is het maar gedeeltelijk gerealiseerd. Het bestaan ervan is geen feit maar een waarde.

Een andere waarde die met individualisme samenhangt is *vrijheid*. Als het individu niet vrij is om te handelen, kan hij ook niet verantwoordelijk zijn. Er zijn natuurwetenschappers en filosofen die het feitelijke bestaan van de menselijke vrije wil betwisten. Zij hebben gelijk. De vrije wil bestaat niet in een zingevingssysteem waarin alles een oorzaak heeft. Het is een waarde, van waaruit we ons handelen zin geven en waaraan we ons handelen afmeten.

Deze waarden zijn axiomatisch. Met andere woorden: men gaat er automatisch van uit en ze staan niet ter discussie. Het zijn de grondwaarden van de westerse beschaving. Als men deze waarden allemaal opgeeft, geeft men in feite de westerse beschaving op. Dat betekent in feite dat deze waarden meer zijn dan axiomatisch: ze zijn heilig. Men gaat er niet alleen automatisch vanuit. Men hangt zijn heil eraan op, de eigen identiteit is ervan afhankelijk.

Het universalisme heeft nog een vooral uit het christendom stammende consequentie en dat is het *proselitisme*. Men heeft als aanhanger van universalistische zingevingssystemen vaak het idee dat men anderen, buitenstaanders, moet overhalen tot het aanhangen van dezelfde waarden. Dit heeft geleid tot veel missiearbeid. Het heeft het kolonialisme een extra impuls gegeven; het heeft ook geholpen bij de legitimering van het veroveren en bezetten van koloniale gebieden. Het heeft geleid tot het verdwijnen van niet-westerse culturen en religies en bijgedragen aan het proces van mondialisering.

Vanuit deze waarden, in de geschiedenis van de christenheid gevormd, geven vrijzinnigen hun leven en hun werkelijkheid zin. Men wordt geacht zelf verantwoordelijk te zijn voor zijn eigen daden. Het is niet zo dat de dingen gaan zoals de dingen nu eenmaal gaan, het is zo dat men zelf voor zijn daden verantwoordelijk is. Dat betekent ook dat men verantwoordelijk is voor zijn eigen denken en de eigen zingeving. Het is deze verantwoordelijkheid die vrijzinnigen met graagte op zich nemen en van harte aan anderen gunnen.

De verantwoordelijkheid voor het eigen denken kan leiden tot gevaarlijke kennis, om twee redenen. Je laat je in principe niet remmen in je denken door anderen dan jezelf en je individuele bedensels worden, gezien de status van het individu, serieus genomen. Dat betekent dat het individualisme bevrijdend en inspirerend kan werken, maar ook dat het bedreigend kan werken. Het individualisme geeft de vrijheid de grenzen van de zingeving te transcenderen en zo nieuwe wegen in te slaan en nieuwe oplossingen te vinden voor nieuwe problemen, maar het brengt ook het gevaar met zich mee van ontologische verlatenheid. Het individu kan op zichzelf worden teruggeworpen en vervreemd raken van de wereld om hem heen.

Een volgende zeer belangrijke waarde, die rechtstreeks samenhangt met het individualisme, is *solidariteit*. In ieder samenleving is solidariteit een grondwaarde. Dat spreekt vanzelf. Mensen zijn nu eenmaal door en door sociale wezens die zich voortdurend om elkaars lot bekommeren. Maar wat als men het individu centraal stelt? Dan is solidariteit niet langer een vanzelfsprekendheid waar men niet bij stilstaat. Het wordt een opdracht. Men moet er zijn best voor doen. Men wordt erop afgerekend. Het is ook nog een universalistische opdracht. Solidariteit wordt niet langer uitsluitend uitgeoefend binnen het eigen stamverband. Het christelijke universalisme brengt met zich mee dat de solidariteit in principe wordt uitgebreid naar ieder menselijk wezen. Paradigmatisch is hier de parabel van de barmhartige Samaritaan.

Omdat de westerse traditie een ethische traditie is, waarin het handelen van het individu, en niet bijvoorbeeld de extase centraal staat, is de *praktische rationaliteit* een belangrijke waarde. Als individuen als zodanig aansprakelijk zijn voor hun daden, dan moet er een universele code komen waarmee iedereen op gelijke wijze te beoordelen is en die tegelijkertijd als richtsnoer kan dienen in het leven van alledag. Dat is de rationaliteit, gebaseerd op logisch denken en neutraal waarnemen. Het is de waarde die uiteindelijk uitloopt op optimalisering van de beheersing van de natuur in en buiten ons. Het is ook een waarde die uitnodigt tot zelfkritiek. Het kan altijd rationeler, effectiever, efficiënter. Rationele zelfbeheersing en beheersing van de natuur moeten wel leiden, zo lijkt het, tot een duurzame verbetering van het lot van de mensen.

En dan is er, onontkoombaar: *God*. Hij is het van wie het allemaal uitging en om wie het allemaal begonnen was. Hij is tegelijkertijd een uitgangspunt, een consequentie en een uitdrukking van het individualisme. Hij stond in het begin van de westerse beschaving centraal in het wereldbeeld. Maar omdat Hij behalve het begin en het einde van het bestaan ook de grote onbekende is, de afwezige god die onzichtbaar is, waarvan men zich alles kan voorstellen en niets, heeft het geloof in Hem vanaf het begin in meerdere of mindere mate ter discussie gestaan. Ongeloof is in de hele bijbel een thema. Vanaf het begin is het geloof in Hem iets geweest dat gerechtvaardigd en beleden moest worden. Dat is niet opgehouden. In de Middeleeuwen vroeg men om rationele bewijzen van zijn bestaan. In de achttiende eeuw is zijn heiligheid zover afgenomen, dat sommige wetenschappers hem een overbodige hypothese noemen.

Dat het bestaan van God ter discussie staat hangt samen met een andere waarde die ik hier wil noemen: die van de *waarachtigheid*. Dat betekent niet alleen dat men de waarheid nastreeft. Het betekent dat men de genoemde waarden nastreeft op een ernstige en oprechte manier. Waarachtigheid heeft iets van zwaarte. Je zou eraan willen ontsnappen, maar het is tevens een kracht die ons vasthoudt en geruststelt. Zij is het sluitstuk van de ontologische geborgenheid.

Volgens Nietzsche is de waarde van de waarachtigheid uiteindelijk dodelijk voor het geloof in God. Maar dat betekent voorlopig niet dat we van Hem af zijn.

Een waarde waarmee ik deze opsomming wil afsluiten is die van de *tolerantie*. Deze is voor vrijzinnigheid essentieel. Zonder tolerantie geen vrijzinnigheid. De kerk heeft met deze waarde wat meer moeite. Het wringt met het universalisme. Immers, als men de universele waarheid in pacht meent te hebben, dan is men geroepen de mensen van andere, strijdige waarheidsclaims te verlossen.

Vrijzinnigen hebben de waarheid niet in pacht. Hun zelfkritiek en waarachtigheid maken dat onmogelijk.

Individualisme en wat daaruit voortvloeit zijn mijns inziens de grondwaarden van de westerse cultuur. Dat betekent uiteraard niet dat het individualisme, met de bijbehorende vrijheid, gelijkheid en broederschap in het leven van alledag ook ten volle is gerealiseerd. Het tegendeel lijkt vaak eerder het geval. Het zijn waarden, geen feiten. Ze worden nagestreefd en daarbij soms gedeeltelijk gerealiseerd, in processen die soms snel en soms langzaam gaan.

Het realiseren van waarden heeft niet alleen tijd en een gunstige sociale context nodig; ze moeten ook in concreet gedrag gestalte krijgen. Ze zijn op zichzelf tamelijk abstract. Ze zijn voor meerdere uitleg vatbaar. Ze moeten ingevuld worden. Ze verlangen interpretaties en strategieën. Men is voortdurend bezig te strijden voor verschillende interpretaties, die elkaar danig in de weg kunnen zitten. Bijvoorbeeld: het streven naar vrijheid kan het streven naar gelijkheid en solidariteit doorkruisen. Dat

zien we gebeuren in de marktsamenleving. Het streven naar solidariteit kan rampzalige gevolgen hebben voor de vrijheid. Dat hebben we in communistische dictaturen gezien.

Dit handjevol grondwaarden van de westerse traditie vormt een versimpelde constructie achteraf. In de veelkleurige werkelijkheid werden deze kernwaarden aangekleed met een veelheid aan dogma's, ideologieën, instituties en verhalen. Ze vormen een cluster dat heilig genoemd kan worden. Ik heb ze even kort opgesomd, maar ik weet het: elk van deze waarden op zich verdient een bibliotheek. Dit cluster van waarden, deze traditie heeft zijn dynamiek. Waarden moeten geïnterpreteerd worden, ze staan in verbinding met elkaar, ze staan heel vaak op gespannen voet met elkaar en met de sociale werkelijkheid waarin ze moeten opereren. Sommige waarden krijgen meer nadruk dan andere, sommige waarden worden veronachtzaamd en krijgen een lagere prioriteit dan andere. Ik heb getracht deze waarden neer te zetten als een min of meer samenhangend geheel. Maar in feite zijn deze waarden, door de interpretaties en concretisering die ze (noodzakelijkerwijs) krijgen en door de belangen die meespelen, alles behalve een logisch geheel.

Dit moge allemaal zo zijn. Deze opsomming mag alle interessante filosofische en ideeënhistorische debatten ter zijde laten, voor mijn doel is zij voldoende. Dit doel is duidelijk te maken waar het om gaat als we spreken over een vrijzinnige die zijn eigen waarden kritiseert en openstaat voor andere waarden, zonder zijn traditie los te laten. Dit zijn in grote lijnen de elementen van de traditie waarover we praten.

De vrijzinnige familie

Wat is een sport? Wat hebben voetbal, autoracen en schaken gemeen dat we ze alle drie 'sport' noemen? De filosoof Wittgenstein beantwoordt deze vraag door sport te vergelijken met een familie: sommige familieleden lijken meer op elkaar dan andere, maar ze horen er allemaal bij.

We passen deze gedachte toe op het waardencluster van de westerse traditie. Het is een *familie*. Het heeft de kenmerken die families ook hebben. Soms zijn de banden hecht, dan zijn zij wat losser. Soms speelt de één de hoofdrol, dan de ander. Sommige leden van de familie voelen zich meer tot elkaar aangetrokken dan andere. Soms verdwijnt er één bijna uit het zicht, alsof hij emigreert naar een ander land, maar dan keert hij toch weer terug. Misschien wel in een nieuwe gedaante. Soms overheerst het ene familielid, dan weer is het andere familielid dominant. Er is een machtsstrijd gaande. Familieruzies zijn er in ruime mate en ze worden soms uitgevochten op het scherp van de snede, op leven en dood. Vaak genoeg lijkt de familie uiteen te vallen, maar uiteindelijk blijkt het toch één hechte familie te zijn.

Passanten zijn er ook. Schoonfamilie die zich aandient. Daar is dan vervolgens weer ruzie over in de familie. Sommigen vinden dat de schoonfamilie zich helemaal aan moet passen, anderen vinden het wel leuk, zo'n exotische club erbij.

Als ik het heb over familiebanden die hecht zijn, dan denk ik aan de interne consistentie van de waardenfamilie. Die consistentie is beperkt en fluctueert al naar gelang de maatschappij zich ontwikkelt, maar alle waarden komen toch steeds weer terug.

De hoofdrol wordt opgeëist nu eens door de ene en dan weer door de andere waarde. Soms wint het idee van de vrijheid het van het idee van de gelijkheid, en soms is het andersom. Soms staat het liberalisme met zijn vrije marktdenken voorop, dan weer het socialisme met een bepaalde vorm van gelijkheidsdenken en solidariteit. Dit zijn geen vrijblijvende wisselingen van de wacht. Hier staan grote belangen op het spel. Het is vaak een strijd van leven en dood. In de Koude Oorlog werd deze familievete op het scherp van de snede uitgevochten. Kapitalisme en communisme, twee telgen uit hetzelfde geslacht, de christelijk-humanistische traditie, naar voren geduwd in de Verlichting, bestreden

elkaar met het leven op aarde als inzet. Het primaat van de vrijheid tegenover het primaat van de gelijkheid.

In de dynamiek van de wisseling van zingevingssystemen lijkt een constante te zitten: het geloof in God verdwijnt, maatschappelijk gesproken, meer en meer uit het zicht. Maar ook hier geldt: net als het weg is, lijkt het weer terug te keren in andere kledij. Bijvoorbeeld: de kerken verliezen hun aantrekkelijkheid ten gevolge van allerlei maatschappelijke ontwikkelingen, maar een zeer individualistische vorm van religiositeit, de zogenaamde zelfspiritualiteit, waarin men de goddelijke vonk in zichzelf en zijn verbinding met het universum zoekt, komt er volgens sommigen voor in de plaats.

En dan zijn er de passanten. In casu andere culturen die langskomen. Sommige kunnen in principe gemakkelijk in de westerse cultuur worden ingepast, zoals de islam. In de Koran speelt het individualisme in principe minstens zo'n grote rol als in de westerse cultuur. Andere zijn minder gemakkelijk te integreren, zoals het hindoeïsme. Deze culturen ontleen hun aantrekkelijkheid aan hun exotisme.

Dankzij de familiemetafoer is de westerse traditie als een eenheid te beschouwen. Maar wat heeft dit met vrijzinnigheid te maken? Vrijzinnigen kunnen hun zingevingssysteem zien als een onderdeel van de westerse of christelijke zingevingfamilie. Het is hun zingeving en het zijn hun waarden en die houden ze hoog. Dat hooghouden heeft een paar heel bijzondere eigenschappen.

Om te beginnen: de waarden van anderen worden ook erkend. Hun waarden zijn niet exclusief zaligmakend. Andere waarden worden op hun merites beoordeeld en kunnen worden aanvaard als waardevol, als een aanvulling, als een verbetering. Men staat er open voor. Ze kunnen worden ervaren als een verrijking, een verademing. Ze kunnen worden opgenomen in de familie, maar wel onder de voorwaarde dat ze niet op flagrante wijze in strijd komen met de waarden waar de westerse vrijzinnigen voor staan. Zo moeten bijvoorbeeld de mensenrechten gewaarborgd worden. Een vrijzinnige levert daar niet op in, omdat ze voortvloeien uit de axiomata van individuele verantwoordelijkheid en gelijkheid.

Ten tweede maken vrijzinnigen een scherp onderscheid tussen de grondwaarden en de wijze waarop allerlei instituties (kerken, regeringen, politieke partijen, geestelijke stromingen) daaraan gestalte geven. Zij kunnen die manieren smakeloos, verachtelijk of zelfs verwerpelijk vinden, maar waar het in de eerste plaats om gaat, zijn de grondwaarden zelf. Voorbeeld: een vrijzinnige socialist zal de manier waarop sommige kapitalisten het begrip vrijheid gestalte geven verwerpelijk vinden, omdat andere waarden, zoals gelijkheid en solidariteit, erdoor in de knel komen, maar hij zal nooit het belang van het begrip vrijheid zelf ter discussie stellen. Hij zal niet de fout maken kapitalistische vormen van vrijheid als vrijheid zonder meer op te vatten.

Vrijzinnigen staan, ten derde, voor de Westerse waarden, maar ieder individu houdt er wel zijn eigen waardenhiërarchie op na. De verschillen in de waardenpatronen die daardoor ontstaan worden positief gewaardeerd. Ze zijn inspirerend omdat ze discussie uitlokken over waarden. De discussies lopen nooit uit op verkettering.

Vrijzinnigen zijn zich er, ten vierde, van bewust dat de westerse samenleving een aantal van deze waarden heeft misbruikt. Zo heeft het universalisme gediend als legitimatie heeft voor koloniale overheersing en het begrip vrijheid voor kapitalistische uitbuiting. Daarmee zijn deze waarden bezoedeld. Maar dat betekent niet dat ze hun waarde hebben verloren of dat men af moet zien van het verkondigen ervan. Maar het leidt wel tot enige bescheidenheid ten aanzien van de verkondiging van de eigen waarden en normen.

Die bescheidenheid, Ten slotte, wordt gekoppeld aan realisme. Bij het propageren van de mensenrechten bijvoorbeeld, weet men dat de macht om die onmiddellijk te verwezenlijken, vaaktekort schiet. Zo wordt vrijzinnigheid een kwestie van geduld.

Gevaarlijke kennis

Durf te weten. Kennis kan verontrustend of gevaarlijk zijn en dat geldt ook voor de vrijzinnige mentaliteit. Het gevaar komt voort uit het besef van relativiteit, dat een consequentie is van de kritische houding. De grondwaarden hadden net zo goed anders kunnen zijn. In dat besef schuilt het gevaar. Het zou een gevoel van ontologische verlatenheid met zich mee zou kunnen brengen, omdat het betekent dat de waarden, normen, regels, zingeving volgens welke wij leven, menselijk, al te menselijk zijn. Waarom je er dik om maken, waarom nog volgens die willekeurig tot stand gekomen waarden leven? Waarom zou je al die moeite doen voor iets dat willekeurig lijkt?

Het antwoord van Dostojewski's personage Iwan Karamazov: 'Als er geen god is, is alles geoorloofd', is niet het antwoord van de vrijzinnige. Dat antwoord luidt: we staan voor onze waarden omdat we erin geloven en inzien dat zonder dat geloof en dat van onze geestverwanten deze waarden zullen verdwijnen. We zijn als dragers van deze waarden ook verantwoordelijk voor het voortbestaan ervan en niet te vergeten voor de kwaliteit.

Hier wordt de vrijzinnige mentaliteit precair en paradoxaal. Het is de spagaat van de vrijzinnigheid. Tegelijkertijd relativiseren van waarden en ervoor gaan, lijkt tegenstrijdig. Maar dat is het niet. Juist omdat de waarden relatief zijn en wij eraan hechten, spannen we ons in voor die waarden. Als we ze los zouden laten zouden onze waarden aan de beesten overgeleverd zijn.

De verantwoordelijkheid die de vrijzinnige op zich neemt, krijgt zo een dubbele lading: je bent verantwoordelijk voor je gedrag en voor het voortbestaan van de zingeving die aan dat gedrag ten grondslag ligt. Zo is het voortbestaan van vrijheid, gelijkheid en solidariteit afhankelijk van wie erin gelooft.

Men zou kunnen tegenwerpen dat deze last te zwaar is, dat hier een te grote wissel wordt getrokken op het vrijzinnige individu. En inderdaad oogt het, zo opgeschreven, weinig relaxed. De mens die gebukt gaat onder de zware last van het behoud van de menselijkheid in de wereld. Past dat nog in deze tijd?

Misschien wel. De last mag dan zwaar zijn, hij is ook bevrijdend. Hij verlost ons van de 'ondraaglijke lichtheid van het bestaan'. Hij verlost ons van de vrijblijvendheid. Van het gevoel dat wat wij doen er niet toe doet omdat je net zo goed iets anders had kunnen doen. Het bevrijdt van de knagende anomie, van de ontologische verlatenheid. Wat wij denken en wat wij doen doet ertoe. Het is niet vrijblijvend. Dit besef geeft de vrijzinnigen een toekomst.

Het inzicht in de vrijheid en noodzakelijkheid laat zich ook omkeren. Het inzicht dat de dogma's van de religies en van de economen ook maar van menselijke makelij zijn en dus evengoed anders zouden kunnen zijn, geeft ruimte om onbekommerd te kunnen werken aan alternatieven. Het zijn niet uitsluitend harde feiten waarmee we geconfronteerd worden, er ligt bijna altijd zingeving ten grondslag aan de problemen die zich voordoen. Op grond van dezelfde basiswaarden zouden we die zingeving kunnen veranderen. We kunnen naar andere manieren zoeken om dezelfde waarden tot uitdrukking te brengen.

De vrijzinnige is zelf verantwoordelijk voor de verwerkelijking van zijn waarden. Maar het is gedeelde verantwoordelijkheid. De verantwoordelijkheid van het individu geldt slechts voor de tuin, die hij wil bewerken. Bovendien: de vrijzinnige werkt weliswaar aan de toekomst, maar zonder het

imperatief van het utopisme. Het hangt mede van hem af dat zijn waarden in stand worden gehouden; het hangt mede van hem af of de toekomst leefbaar zal zijn. Maar de gedachte dat de toekomst ideaal zal zijn past niet bij de vrijzinnige mentaliteit.

Hoe God verdwijnt uit de vrijzinnige traditie

Vrijzinnigheid is een mentaliteit die overal in meerdere of mindere mate voorkomt en die in Nederland enige tijd geïnstitutionaliseerd is geweest in een vrijzinnige zuil. En zoals het christendom uit gewoonte met de kerk werd geïdentificeerd, zo werd de vrijzinnigheid geïdentificeerd met een zuil. De zuil als belichaming van een mentaliteit en van een daaruit voortkomende traditie.

We hebben traditie opgevat als een familie van waarden. Ik heb de samenhang tussen die waarden benadrukt, maar die is, ondanks de logica ervan, niet per se dwingend. De één hecht meer aan een bepaalde waarde dan de ander. Het is denkbaar dat men bepaalde waarden minder belangrijk gaat vinden dan andere en ook dat sommige waarden op een gegeven moment buiten de boot vallen. De familie als geheel mag dan onopgeefbaar zijn, de afzonderlijke leden zijn dat niet noodzakelijkerwijs. Je kunt je ook afvragen wanneer een bepaalde traditie ophoudt een bepaalde traditie te zijn. Hoelang kan men bijvoorbeeld de westerse traditie nog een christelijke traditie noemen?

Een traditie bestaat niet in een vacuüm, zij heeft te maken met veranderende omstandigheden. Dat betekent dat iedere traditie, wil zij blijven voortbestaan, van tijd tot tijd toe moet geven aan impulsen van vrijzinnigheid. Ook de meest notoire orthodoxie kan niet zonder een vleugje vrijzinnigheid op zijn tijd.

Een traditie is al evenmin een monolithisch geheel. Iedere traditie, hoe orthodox of sektarisch ook, heeft haar varianten. Iedereen heeft zijn eigen gevoelens ten aanzien ervan en zijn eigen interpretaties. Iedereen heeft in de loop van de tijd zijn eigen botsingen gehad met sommige waarden. Voor vrijzinnigen is de familie van grondwaarden per definitie niet opgeefbaar, maar de prioriteitstelling daarbinnen en de interpretatie en de concretisering ervan is wel aan verandering onderhevig.

Ik zal nu, heel schematisch, beschrijven hoe de betekenis van een begrip uit de traditie van de Christenheid kan verschuiven. Dat is het begrip ‘God’. De verschuiving is op de lange duur zo rigoureuus dat het begrip geheel verdwijnt. Dat gebeurt onder invloed van allerlei sociale processen en in samenhang met de betekenisverschuiving van andere christelijke begrippen. Ik neem één daarvan, *gelijkheid* als uitgangspunt

We hebben gezien dat het gelijkheidsbeginsel in eerste instantie een christelijke waarde is: alle mensen zijn gelijk voor God. Dit theologische gelijkheidsbegrip evolueert in de loop van de geschiedenis tot een juridisch beginsel: de gelijkheid van alle mensen voor de wet. Het gaat dus niet langer alleen om gelijkheid voor God, die zijn beslag krijgt in een leven na dit leven, maar ook om gelijkheid hier en nu, in de samenleving hier op aarde. De juridische gelijkheid heeft een politieke dimensie en wordt steeds verder vervolmaakt. Er komt algemeen kiesrecht en vrouwenkiesrecht. Geleidelijk aan is men in de hele maatschappij mensen gaan beschouwen als gelijk, ongeacht hun sociale positie, hun ras, hun geslacht en uiteindelijk ook hun seksuele voorkeur. Het gelijkheidsbeginsel dringt ook door in de etquette. Het wordt steeds gênanter om je ondergeschikten als zodanig te behandelen. Arbeiders zijn ‘medewerkers’ geworden. De leidinggevende gedraagt zich steeds meer als collega. Als hij op zijn strepen moet gaan staan, heeft hij de strijd al half verloren. We lezen dit soort dingen bijvoorbeeld in de managementliteratuur (de etquetteboeken van de postindustriële maatschappij). Daar wordt managers in toenemende mate aanbevolen om zich te verplaatsen in de gevoelens van hun werknemers.

Er zijn ook tegenbewegingen. Nieuwe rijken die pronken en patsen met hun pas verworven rijkdom. Maar ze doen dat niet zonder op hun manier te verwijzen naar gelijkheid: ze zijn met niets begonnen en hadden net zo veel kansen als ieder ander. Alleen: zij hebben hun kansen gegrepen. Het verschil is slechts dat zij de moed hadden die te grijpen. Mogen ze dan nog wat verdienen?

Welke nuances het begrip gelijkheid in de praktijk ook krijgt, het wordt zeer algemeen aanvaard en heeft daarbij voor velen zijn hemelse connotaties verloren. De invulling ervan is een voorwerp van ideologische theorievorming en politieke strijd.

Wat we hier zien is een geleidelijke verzelfstandiging van het gelijkheidsbeginsel ten opzichte van de gelijkheid voor God. Mensen zijn niet langer primair of uitsluitend maar gelijk voor God, ze zijn vooral gelijk ten opzichte van elkaar. Het idee van gelijkheid is zo zeer ingeslepen in het collectieve onbewuste, dat een goddelijke sanctie overbodig wordt. De goddelijke connotatie verdwijnt uit het bewustzijn. Het begrip gelijkheid seculariseert. Men is geïnteresseerd in gelijkheid hier en nu en niet in de gelijkheid straks in de hemel.

Het is van een pijnlijke ironie, die zich voortdurend herhaalt in de geschiedenis van het christendom. Juist degenen die de boodschap van het evangelie het meest serieus nastreven, werken mee, bewust of onbewust, *nolens volens*, aan de institutionele ondergang ervan. Bij andere grondwaarden van de christelijke traditie valt een soortgelijke trend waar te nemen. De waarden verzelfstandigen ten aanzien van God.

Het beeld van God verandert mee met de secularisatie van waarden. Daarmee verandert het geloven in God. Dat is in de laatste tweehonderd jaar op verschillende manieren gebeurd. Bijvoorbeeld: in de rangordening van waarden is de plaats van God veranderd. Waarden die ooit van God leken te komen worden geleidelijk belangrijker dan God zelf, zodat men bij het interpreteren, verdedigen en verwerkelijken van Zijn wil heel gemakkelijk zonder Hem lijkt te kunnen. Op verschillende manieren verdwijnt Hij geleidelijk uit de samenleving. Hij verandert van een theologisch in een filosofisch concept. Het geloof in God verzakelijkt en Hij wordt tot een abstract principe, zodat sommige wetenschappers uit de Verlichting gingen Hem een 'overbodige hypothese' gaan noemen. Het kan ook romantisch: God als een intieme vriend of als een hoogst persoonlijke beleving.

Als Hij in de loop van een dergelijk proces al niet geheel uit de discussie verdwijnt, dan verandert Hij toch wel van functie. Van de allerhoogste, aan wie men in alle opzichten gehoorzaamheid verschuldigd was, wordt hij een optie, die men naar believen kan inzetten. De mens is niet langer dienstbaar aan God, God wordt dienstbaar aan de mens. Hij wordt een herinnering waaraan men lippendienst bewijst op nostalgische dagen. Ook waar aan het geloof in God wordt vastgehouden verandert het geloof in meerdere of mindere mate: van een allesoverheersende topprioriteit evolueert Hij tot iets dat in de levensstijl past. Hij wordt minder belangrijk. Hij wordt onze-Lieve-Heer. Hij luistert naar ons en doet zijn best. Zo worden God en het geloof in Hem iets dat ons kan helpen in onze zwakke momenten.

Dit proces van secularisering wordt versterkt door de werking van andere grondwaarden. Men denke bijvoorbeeld aan het individualisme. Dit maakt dat het gezag van allerlei instituties afneemt. Mensen beslissen het zelf wel. Vroeger besliste de dominee hoe de bijbelse boodschap begrepen moest worden; nu past de dominee zich aan aan de godsbeleving van de gelovigen. Hij stelt zich dienstbaar op en helpt bij het onder woorden brengen van wat de gelovige meent te geloven.

Geloven wordt een kwestie van persoonlijke voorkeur. Of we nog in Hem geloven, en hoe, is een individuele keuze geworden. Niet langer wat God wil komt centraal te staan in de discussies over God, maar de verschillende godsbeelden die de individuele gelovige erop na houdt. Gelovig zijn vermindert en verdwijnt of vervaagt tot spiritueel zijn.

Bij de zogenaamde zelfspiritualiteit heeft God de hemel verlaten en is Hij terug te vinden in ons innerlijk. God is de goddelijke vonk die we vinden in onszelf. De gelijkheid en het individualisme zijn zover voortgeschreden dat de mensen in zeker opzicht godgelijken zijn geworden.

De geïndividualiseerde vormen van religie passen steeds minder in het instituut kerk. Men zoekt de verwezenlijking van de christelijke waarden elders, op een veelheid van plekken. Mensen verlaten in toenemende mate de georganiseerde religie. Het voelt alsof men het christendom vaarwel zegt, maar het is in feite alleen maar de geïnstitutionaliseerde vorm van het christendom die men verlaat. Het is een kwestie van definitie, maar ik meen dat velen die zich van de kerk losmaken op een bepaalde manier christenen blijven. Ze ontworstelen zich aan een institutie die vooral in de negentiende en begin twintigste eeuw erg dwingend was.

De individualisering maakt dat men geacht wordt zelf te kiezen op welke manier men zijn grondwaarden gestalte geeft en er ook de verantwoordelijkheid voor neemt. Men ontleent vervolgens aan zijn individuele keuze zijn gevoel van eigenwaarde en zijn identiteit. De inhoud, de interpretatie en de concretisering van de grondwaarden is beïnvloed door de individualisering. Beleving en emotie zijn zeer belangrijk geworden.

Zo zijn grote delen van de samenleving van God vervreemd geraakt. Meer dan de helft van de mensen is geen lid meer van een kerkgenootschap. Omdat men gewend was christenheid te definiëren in termen van kerklidmaatschap, en niet in het kader van het bredere begrip christelijke cultuur, is men deze tweedeling, zeker in de Nederlandse samenleving, sterk gaan dramatiseren. Men neemt een tweedeling waar, waar men ook een nuanceverschil zou kunnen zien: de tweedeling tussen gelovigen en ongelovigen, christenen en niet-christenen. Er zou sprake zijn van een ontkerstening van de samenleving en dat, terwijl het maar één (toegegeven: belangrijk en voor velen essentieel) aspect van de erfenis van de christenheid betreft.

Die retoriek is begrijpelijk. Het is niet niets, wat de modernisering voor de mensen betekent. Men is van het platteland naar de stad getrokken. Men heeft zich losgemaakt van zijn traditionele omgeving en is neergestreken in een anomische sociale omgeving. Men is in een proces van resocialisatie terechtgekomen. En dan is men ook nog van zijn geloofsgemeenschap beroofd. Als die gemeenschap hecht was, en het geloof orthodox, dan heeft deze ontworteling diepe sporen nagelaten.

Deze retoriek van de ontkerkelijking zouden vrijzinnigen niet te zeer op zichzelf moeten betrekken. Bij hen is God op dezelfde manier uit het zicht geraakt als bij andere christenen. Maar zij oriënteerden zich bewuster op het hele humanistisch-christelijke spectrum. Voor hen is de verdwijning van God achter de horizon daarom niet het einde. Voor een aantal van hen, die zich vooral op de religieuze kant van de christelijke cultuur hadden gericht, is het een pijnlijk incident. Maar toch: een incident. Een van de waarden uit het waardencluster van de christenheid is voor enige tijd of, wie weet, voorgoed, uit zicht geraakt. Eén lid van de 'waardenfamilie' is verdwenen. Maar de familie blijft groot. De kracht van de familie blijft groot.

Er zijn vrijzinnigen die het diep betreuren dat de religieuze elementen uit de vrijzinnige waardencluster verdwenen zijn. Zij zetten zich in voor het behoud ervan. Ze proberen uit alle macht de kerkelijke vrijzinnigheid overeind te houden. Anderen vinden het jammer dat hun kinderen daardoor van een cultuurgoed zijn afgesneden en sturen hun kinderen naar de zondagsschool. Maar er zijn ook vrijzinnigen die het verdwijnen van God een zegen vinden.

Al met al is er geen reden om de dramatische tegenstelling tussen gelovigen en niet-gelovigen te betrekken op de vrijzinnigen. Het verschil tussen religieuze vrijzinnigen en anderszins vrijzinnigen is

slechts een nuance. Wat er werkelijk toe doet voor vrijzinnigen is niet de institutionele bedding, maar de mentaliteit.

9. De behoefte aan vrijzinnigheid

De vrijzinnige mentaliteit is van alle tijden. In dit boek probeer ik aannemelijk te maken dat zij juist nu een grote urgentie heeft. Dat komt door de bijzondere aard van de uitdagingen waar we voor staan. Die kunnen niet worden aangepakt zonder dat de zingeving in het geding wordt gebracht. Want het gaat ook om zingevingproblemen. Misschien wel meer dan ooit ligt achter de materiële problemen uiteindelijk de vraag: wie zijn wij en hoe willen wij leven?

Men kan op alle mogelijke manieren volharden in de bestaande zingevingssystemen. Men kan weigeren de eigen aspiraties op te geven. Men kan weigeren de zingeving van anderen recht te doen. Men kan de confrontatie zoeken en uittesten wie de sterkste is. Dat kan leiden tot afschuwelijke oorlogen, nog grotere vervuiling, nog grotere migratiestromen, nog snellere opwarming van de aarde, enzovoort. Militaire en politieke spanningen zullen oplopen en tot uitbarsting komen. Bij dit soort *powerplay*-benaderingen bestaat de mogelijkheid dat er alleen maar verliezers zijn.

Daarop zal men het hopelijk niet aan laten komen. Er zijn verstandige politici die hun uiterste best doen tot technische, organisatorische en juridische oplossingen te komen. Maar als men daar uiteindelijk in zou slagen, zou men merken dat het niet voldoende is. Zinvragen kunnen niet vermeden worden. Men zal wereldwijd de vraag moeten stellen wat zinvol samenleven is. Men zal zich open moeten stellen voor zingevingssystemen van anderen. Dat kan, dankzij het menselijk vermogen tot *transcendentie*. Maar dat lijken mensen alleen aan te durven vanuit *ontologische geborgenheid*. Deze is echter in de huidige samenleving al ernstig ondermijnd, door de razendsnelle veranderingen ter wille van de economische groei en technologische vernieuwing. Doordat men hieraan het primaat toekent boven maatschappelijke waarden leiden zij tot waardenrelativisme en anomie. Een belangrijke levensvoorwaarde voor mensen is dat zij zich ontologisch geborgen weten in hun zingevingssysteem. Maar nu moet hun overgeleverde zingevingssysteem ook ingrijpend veranderen. Men zal voor zinveranderingen moeten kiezen die tegelijkertijd bijdragen aan het versterken van de ontologische geborgenheid. Dit vraagt om een vrijzinnige mentaliteit: je laten inspireren door de basale waarden van je traditie; kritisch staan tegenover bepaalde concretisering ervan; openstaan voor wat andere tradities kunnen bijdragen, zonder de eigen waarden te verloochenen.

Uitdagingen

De toekomst is vol uitdagingen. Ik heb die uitdagingen uitsplitst in trends en iets gezegd over waar elke trend toe zou leiden als hij ongewijzigd door zou zetten. Ik heb laten zien dat er aan de verschillende trends zingevingproblemen ten grondslag liggen. Ik heb een pleidooi gehouden voor het wereldwijd bespreekbaar maken van deze zingevingproblemen. Ik heb erop gewezen dat het aanpakken ervan een spagaat vereist: tegelijkertijd vernieuwen van en vasthouden aan de eigen traditie.

Het gaat erom dat de anomie van de westerse wereld, die tot uitdrukking komt in de massale, paniekerige jacht op houvast, van het springen van hype naar hype, van zondebok naar zondebok, wordt teruggedrongen. Anomie kan alleen verminderen als men openstaat voor de essentiële verandering in de eigen zingeving zonder dat men de eigen centrale waarden in de waagschaal stelt. Tor slot zal ik de belangrijkste zingevingproblemen van de Nederlandse samenleving nog even in herinnering roepen.

- Het einde van de westerse suprematie. De tijd dat het Westen de wet stelde is voorbij. De niet-westerse landen zijn niet langer exotische folklore in de marge van de Westerse wereld, maar een gelijkwaardige en soms zelfs overheersende partner.
- De problemen zijn niet te beheersen. De wanhopige pogingen de wereld onder controle te krijgen en te dwingen tot bepaalde concretisering van westerse waarden (zoals democratie en mensenrechten), lopen op mislukkingen uit.
- Niet alleen onze macht schiet tekort, ook ons inzicht. Sinds de overzichtelijke tweedeling van de Koude Oorlog is verdwenen, is niet langer duidelijk waar het gevaar vandaan komt.
- Veel mensen hebben het gevoel dat ze zelfs in hun eigen land de greep op hun leven verloren hebben.
- Onze dromen van een utopia van welvaart worden ondermijnd. Onze pogingen om een heilstaat of een verzorgingsstaat te stichten lijken schipbreuk te gaan lijden.
- We blijken met onze economische vooruitgang ook te hebben bijgedragen aan de onttakeling van Moeder Aarde.
- Het wil maar niet lukken economie en ecologie met elkaar in overeenstemming te brengen
- De financiële en monetaire situatie lijkt welhaast voor iedereen onbegrijpelijk te zijn, en de rijkdom die wij vergaard meenden te hebben, lijkt weg te lekken zonder dat wij daar iets aan kunnen doen.

De zinvragen die hieruit voortvloeien luiden: wie zijn wij nog? Vergane glorie? Heren die hun slaven kwijt zijn en zelf tot slaven dreigen te worden? Wat moeten we doen? Ons terugknokken? Of alles gelaten over ons heen laten komen? Moeten we ons misschien tot het darwinistische perspectief bekeren en toegeven: wij hebben gedroomd dat wij het eindproduct waren van de schepping maar ziet: wij zijn slechts een voorbijgaande soort. Een moment van een paar honderd jaar in een proces dat nog miljarden jaren gaat duren.

Is dit een grap of om te huilen?

Het is een uitdaging! Wij zijn kinderen van de Verlichting. Wij weten dat onze kennis relatief en de reikwijdte van ons handelen beperkt is. Wij weten dat er een uitdaging op ons wacht. Misschien is dit wel de interessantste uitdaging die er ooit geweest is. Het gaat om niets meer en niets minder dan een op elkaar afstemmen van zinsystemen wereldwijd. Met een variatie op de beroemde uitspraak van Marx: de filosofen hebben de wereldbeelden slechts geïnterpreteerd; het komt er nu op aan ze met elkaar te integreren.

De grote vraag voor de toekomst is of we een vorm van zingeving kunnen ontwikkelen waarin de zeer uiteenlopende aspiraties die er in de wereld bestaan, met elkaar in overeenstemming gebracht kunnen worden. Hoe kunnen we van het omvormen van een potentiële botsing der zingevingssystemen tot een duurzame wereldsamenleving een avontuur maken? Dat is een urgente vraag, want de onderlinge afhankelijkheid is zo groot, en de infrastructuur is wereldwijd zo kwetsbaar, dat zelfs kleine incidenten enorme repercussies kunnen hebben. Grootschalige conflicten kan de huidige wereldsamenleving gewoonweg niet meer verdragen.

Een vrijzinnige mentaliteit is bij deze uitdaging aan alle kanten broodnodig. De vermogens die kenmerkend zijn voor vrijzinnigheid: soepel met waarden omgaan, 'gevaarlijke', vernieuwende kennis toe laten en leven zonder utopische illusies, zijn hierbij onontbeerlijk.

Transcendentie en ontologische geborgenheid

Bij de uitdagingen van de toekomst speelt het menselijk vermogen tot transcendentie een hoofdrol. Dat wil zeggen: de mogelijkheden zien van dingen die er (nog) niet zijn; het vermogen afstand te nemen van het eigen zingevingssysteem, en het op onderdelen te kritiseren; het zien van andere mogelijkheden dan het voortgaan op de betreden paden. Dit vermogen van de menselijke geest heeft in de westerse cultuur onder andere vorm gekregen in het geloof in een betere wereld.

Dat vooruitgangsgeloof kunnen we als een uitgangspunt handhaven, terwijl we de concretisering ervan in termen van ongebreidelde en ongerefleeteerde economische groei kritiseren. Het idee dat het ondanks alle moeilijkheden die zich voordoen, beter *kan* worden, dat wij het beter *kunnen* maken, is een zienswijze die ons behoedt voor apathie en ontologische verlatenheid. Het is een oude gesecculariseerde christelijke waarde; het hemelse perspectief verschoven van het hiernamaals naar het hiernumaals. We hebben sinds de achttiende eeuw ervaring met dit vooruitgangdenken. We weten dat dit in zijn extreme, materialistische of utopische vormen tot catastrofes kan leiden. Maar ook dat het, in zijn minder pretentieuze vorm, mensen kan inspireren.

Vrijzinnigheid

Vrijzinnigen hebben de toekomst. Kenmerkend voor vrijzinnigheid is dat ze de ontologische verlatenheid tegengaat (de vrijzinnige houdt vast aan zijn grondwaarden) en dat ze tegelijkertijd transcendentie stimuleert (het staat open voor alle impulsen uit de omgeving). Anders gezegd, vrijzinnigheid haalt de grenzeloosheid uit de transcendentie en de starheid uit de ontologische geborgenheid.

Vrijzinnigheid is niet een vrijblijvend geloof, dat net zo goed anders had kunnen zijn. Het is een mentaliteit, een levenshouding die er maatschappelijk toe doet. Immers, het gaat niet in de eerste plaats om een set dogma's, niet om een religieuze, politieke of ethische stroming, niet om een vastgelegd programma. Het gaat om een mentaliteit waarin men zijn eigen uitgangspunten serieus neemt, maar de concretisering ervan kritiseert. Men vlucht niet in allerlei alternatieven. Maar men neemt wel de uitgangspunten van anderen zo serieus dat men ze niet alleen respecteert maar ook, voor zover zinvol, verdisconteert in de eigen zingeving. Openheid en tolerantie zijn niet vrijblijvend of relativerend, maar gaan wel zover als de eigen waarden en normen toestaan.

Deze vrijzinnigheid is een manier om het multiculturalisme dragelijk en vooral ook vruchtbaar te maken. Uit het contact van verschillende culturen met elkaar zijn altijd nieuwe cultuuruitingen ontstaan en daar moeten we het in de toekomst van hebben. Zo kunnen we nieuwe vormen ontdekken om de uitdagingen van de toekomst het hoofd te bieden. Die nieuwe manieren van doen kunnen we ontleen aan onze eigen cultuur, maar evengoed aan andere. Daarbij kan de confrontatie met andere culturen ook leiden tot een nieuwe, kritische kijk op de eigen cultuur.

Zo blijkt dan de vrijzinnige houding niet een aardig randverschijnsel, maar een essentiële voorwaarde om in deze moeilijke tijden zinvol te overleven. Kortom: als wij ervan uit mogen gaan dat er een toekomst is waaraan wij met elkaar mogen werken, dan is één ding zeker: vrijzinnigen hebben de toekomst.

Beknopte verantwoording

Hoofdstuk 1. Trends

De weergave van de trends heb ik samengesteld aan de hand van heel veel krantenberichten, artikelen in tijdschriften en informatieve programma's op televisie. Het is mijn interpretatie van feiten die iedere krantenlezer kent. Mijn interpretatie van de toekomst is beïnvloed door onder anderen Beck (1992), Castells (2009) en Giddens (2009). De opmerkingen over recycling zijn beïnvloed door de discussie over het boek van William McDonough en Michael Braungart (2007).

Hoofdstuk 2. Over zingeving

Het hoofdstuk over zingeving is gebaseerd op eerder werk dat ik gedaan heb (Ter Borg, 1991, 1995, 2003, 2009). Deze boeken waren op hun beurt gebaseerd op het sociaal constructivisme, waaraan, wat mij betreft, de namen van Nietzsche, Gehlen, Berger, Luckmann (1967) en Zijderveld (1972, 1973) verbonden zijn. Het begrip *ontologische geborgenheid* (ontological security) komt van Giddens (1984). Ik gebruik ook het begrip *ontologische verlatenheid*. Dit contrabegrip ben ik niet tegengekomen bij Giddens. Het komt in het gebruik min of meer overeen met Durkheims begrip 'anomie' (1960) dat ik ook gebruik. Het laatste gebruik ik vooral voor het macroniveau; het eerste gebruik ik om op de tegenstelling met ontologische geborgenheid te attenderen.

De ideeën over moderniteit zijn voor een deel geïnspireerd op het voornoemde eerdere werk, voor een deel op Giddens (1990, 1991) en Bauman (1991, 1997, 2000).

Hoofdstuk 3. Vrijzinnigheid als mentaliteit

Bij de verhouding tussen christendom en Verlichting, zoals dat in het hele tweede deel aan de orde komt, leg ik de nadruk op de continuïteit. Hiertoe ben ik geïnspireerd door Nietzsche, met name door zijn *Zur Genealogie der Moral* (1887). Verder ben ik nog altijd gecharmeerd van het werkje van Becker (1932). De tegenstelling tussen christendom en Verlichting wordt o.a. ook gerelativeerd door Van der Wall en Wessels (red.) (2007).

Hoofdstuk 4. Tweemaal de tuin van Voltaire

Mijn ideeën naar aanleiding van *Candide* zijn beïnvloed door het werk van Z. Bauman (o.a. 1991). Mijn toepassing ervan op de oorlog in Irak is schatplichtig aan Gray (2007).

Hoofdstuk 5. Mens durf te weten

Ik geef in dit hoofdstuk niet zozeer een exegese van Kants werk of een schets van zijn betekenis. Net als in het hoofdstuk over Voltaire schets ik wat een groot denker voor mij betekent. Ik associeer vrijelijk over zijn betekenis voor de vrijzinnige levenshouding.

Hoofdstuk 6. Politieke en kerkelijke vrijzinnigheid

Voor vrijzinnigheid in het algemeen is het uitgangspunt een speciale aflevering over vrijzinnigheid van het blad *Civis Mundi* van professor Couwenberg geweest (2007).

Voor de geschiedenis van de christelijke vrijzinnigheid in Nederland heb ik geput uit W.B. Drees, red., (1999). Ook uit J.H.J. van den Heuvel, e.a. (1986). Voor een uitgebreidere schets van het hedendaagse vrijzinnig-religieuze zelfbeeld, zie: W. van der Burg (2005, 2006); M. Bosman-Huizinga en M. van Leeuwen, red. (2006) R. Klooster, (2006), H. Siebrand (2007) en E.H. Cossee, Th.M. van Leeuwen en M.A. Bosman-Huizinga (2000).

Voor citaten, onder andere van Multatuli: M.F. Buitenwerf-van der Molen (2007) Voor aanvallen op vrijzinnige theologie zie R. Dawkins (2006). In Nederland: H.M. Kuitert en H.S. Versnel (1993) en Paul Cliteur (2004).

Voor vrijzinnigheid in de Nederlandse politiek heb ik gebruikgemaakt van het standaardwerk van Klijnsma (2008); veel heb ik gehad aan Dick Pels (red.) (2008 en 2009). Ook heb ik geput uit verschillende websites.

Voor de mentaliteitsgeschiedenis van het naoorlogse Nederland verwijs ik naar Ter Borg (1985, 1990, 1996, 2008). Een goed overzicht geeft Kennedy (1995, 2005).

Hoofdstuk 7. Begripsbepaling

Mijn definitie van de vrijzinnige mentaliteit is een huisgemaakte constructie van wat naar mijn smaak vrijzinnigen, zowel in de religieuze als in de politieke sfeer gewoonlijk aan het doen zijn. Ik baseer dit mede op gesprekken die ik met verschillende vrijzinnige groepen heb gevoerd. In mijn voorbeeld van de islamitische kleding ben ik schatplichtig aan Naomi Wolf (*Behind the Veil*, 2008)

Mijn interpretaties van de verwante begrippen van vrijzinnigheid zijn beïnvloed door de nog altijd zeer bruikbare overzichten van de sociologen Nisbet (1971, 1974) en Banning (1964). Een voorbeeld van een vrijzinnige die de vooruitgang ter discussie stelt is Laeyendecker (1986).

Hoofdstuk 8. Een Westerse traditie

Uitgangspunt is hier de gedachte van Nietzsche en Max Weber, volgens welke de westerse cultuur, ook in zijn atheïstische en agnostische varianten, diep beïnvloed is door het christendom.

De geleidelijke secularisering van het gelijkheidsbegrip gaat ook weer terug op Nietzsche (1887). De gevolgen van de individualisering in de overgang van kerkelijk godsgeloof naar zelfspiritualiteit leunt zwaar op Heelas en Woodhead (2005).

Bibliografie

Boeken

- Aldridge, A.O. (1975), *Voltaire and the Century of Light*, Princeton: Princeton University Press.
- Baar, M. de en M van Dijk (red.) (2009), *Herinnering en identiteit in het vrijzinnig protestantisme*, Hilversum: Verloren.
- Banning, W. (1964), *Hedendaagse sociale bewegingen, Achtergronden en beginselen*, Arnhem: van Loghum Slaterus.
- Bauman, Z. (1989), *Modernity and the Holocaust*, Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Bauman, Z. (1991), *Modernity and Ambivalence*, Ithaca: Cornell University Press.
- Bauman, Z. (1997), *Postmodernity and its Discontents*, Cambridge: Polity.
- Bauman, Z. (1998), *Leven met veranderlijkheid, verscheidenheid en onzekerheid*, R. Munters (red.), Amsterdam: Boom.
- Bauman Z. (2000), *Liquid Modernity*, Cambridge: Polity.
- Beck, U, A. Giddens en S. Lash (1994), *Reflexive Modernization, Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*, Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1992), *Risk Society, Towards a New Modernity*, Londen etc.: Sage.
- Becker, C.L. (1932), *The Heavenly City of the Eighteenth-Century Philosophers*, New Haven: Yale University Press.
- Berger, P.L. en T. Luckmann (1967), *The Social Construction of Reality*, New York: Doubleday.
- Besterman, T. (1969), *Voltaire*, Londen etc.: Longmans.
- Blom, J.C.H. (1986), "'Het geloof van de radio op Vrijdagavond'. Aspecten van de geschiedenis van de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep 1926-1968", in: *Een vrij zinnige verhouding, De VPRO en Nederland 1926-1986*, 147-180, Baarn: Ambo.
- Borg-Neervoort, M. ter (1982), *Innovatie tot in eeuwigheid*, Amersfoort: De Horstink.
- Borg, M. ter (red.) (2007), *Koran en Bijbel in verhalen, Overeenkomsten tussen de heilige boeken*, Houten: Unieboek.
- Borg, M.B. ter (1985), "Publieke religie als compromis", In: L. Laeyendecker en O. Schreuder (red.), *Religie en politiek. Verkenningen op een spanningsveld*, 175-196, Kampen: Kok Agora.
- Borg, M. B. ter (1990), "Publieke religie in Nederland", In: O. Schreuder en L. van Snippenburg (red.), *Religie in de Nederlandse samenleving*, Baarn: Ambo.
- Borg, M.B. ter (1991) *Een uitgewaaierde eeuwigheid, Het menselijk tekort in de moderne cultuur*, Baarn: ten Have
- Borg, M. B. ter (1996), *Het geloof der goddelozen*, Baarn: Ten Have.
- Borg, M.B. ter (1986), "Het confessionalisme en de sociale zekerheid", In: *Sociale Wetenschappen 29*, 191-214.
- Borg, M.B. ter (2003), *Zineconomie, De samenleving van de overtreffende trap*, Schiedam: Scriptum.
- Borg, M.B. ter (2008), "Religie na 1945, Een cultuur-sociologische schets van de achtergronden", In: M.B ter Borg e.a. (red.), *Handboek religie in Nederland. Perspectief-overzicht-debat*, 49-66, Zoetermeer: Meinema.
- Borg, M.B. ter, E. Borgman, M. Buitelaar Y. Kuiper, R. Plum (red.) (2008), *Handboek Religie in Nederland, Perspectief - overzicht - debat*, Zoetermeer: Meinema.
- Borg, M.B. ter, en B. ter Borg (2009), *Zingeving als machtsmiddel, Van zinverlangen tot charismatisch leiderschap*, Zoetermeer: Meinema.

- Bosman-Huizinga, M. en M. van Leeuwen (red.) (2006), *Het vrijzinnig alternatief beproefd, Meedenken met Wibren van der Burg*, Utrecht: Remonstrantse Broeferschap.
- Buitenwerf -van der Molen, M. (2007), *God van vooruitgang, De popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*, Hilversum: Verloren..
- Burg, W. van der (2005), *Over religie, moraal en politiek, Een vrijzinnig alternatief*, Kampen: Ten Have.
- Burg, W. van der (2006), *Over hoofdsdoekjes, zwarte kousen en de seculiere samenleving, De noodzaak van een inclusieve democratie en een theologie der voorlopigheid*, Kampen: Kamper Oraties 31.
- Cassirer, E. (1951), *The Philosophy of the Enlightenment*, Princeton: Princeton University Press.
- Cassirer, E. (1977), *Kants Leben und Lehre*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Castells, M. (2009), *Communication Power*, Oxford: Oxford University Press.
- Cliteur, P. (2004), *God houdt niet van vrijzinnigheid, Verzamelde columns en krantenartikelen 1997-2004*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Cohen, R. and P. Kennedy (2000), *Global Sociology*, Basingstoke etc: Palgrave.
- Cossee, E.H., Th.M. van Leeuwen M.A. Bosman-Huizinga (2000), *De remonstranten*, Kampen: Kok.
- Dawkins, R. (2006), *The God Delusion*, London: Transworld Publishers.
- Dostojewski, F.M (1958), "De gebroeders Karamazow", In: *Verzamelde Werken, IX*, Amsterdam: Van Oorschot.
- Drees, W.B. (red.) (1999), *Een beetje geloven, Actualiteit en achtergronden van het vrijzinnig christendom*, Amsterdam: Balans.
- Durkheim, E. (1960), *Le suicide*, Paris: PUF.
- Eijnatten, J. van en F. van Lieburg (2005), *Nederlandse religiegeschiedenis*, Hilversum: Verloren.
- Gay, P. (1973), *The Enlightenment, An Interpretation* (2 vols.), London: Wildwood House.
- Giddens, A. (1984), *The Constitution of Society*, Cambridge: Polity Press..
- Giddens, A. (1990), *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1991), *Modernity and Self-Identity*, Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (2009), *The Politics of Climate Change*, Cambridge: Polity Press.
- Goverde, H. et al. (red.) (2000), *Power in Contemporary Politics, Theories, Practices, Globalisations*, London: Sage.
- Gray, J. (1998), *False Dawn, The Delusions of Global Capitalism*, London: Granta Books.
- Gray, J. (2007), *Black Mass, Apocalyptic Religion and the Death of Utopia*, New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Heelas, P. S.M. Lash and P. Morris (red.) (1996), *Detraditionalization: Authority and Self in an Age of Uncertainty*, Cambridge (Mass.): Blackwell.
- Heelas, P. and L. Woodhead (2005), *The Spiritual Revolution, Why Religion is Giving Way to Spirituality*, Oxford: Blackwell.
- Hellemans, S. (2007), *Het tijdperk van de wereldreligies, Religie in agrarische civilisaties en in moderne samenlevingen*, Zoetermeer: Meinema.
- Heuvel, J.H.J. van den, e.a. (1986), *Een vrijzinnige verhouding, De VPRO en Nederland, 1926-1986*, Baarn: Ambo.
- Hooven, M. ten, (red.) (2001), *De lege tolerantie, Over vrijheid en vrijblijvendheid in Nederland*, Amsterdam: Boom.
- Huntington, S.P. (1996), *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York etc.: Touchstone books.
- Kant, I. (1784), *Beantwortung der Frage: Wat ist Aufklärung?* <http://gutenberg.spiegel>.

- Kennedy, J.C. (1995), *Nieuw Babylon in aanbouw, Nederland in de jaren zestig*, Amsterdam: Boom..
- Kennedy J.C. (2005), "Recent Dutch religious history and the limits of secularization", In: E Sengers (red.), *The Dutch and their Gods, Secularization and Transformation of Religion in the Netherlands Since 1950*, 27-41, Hiversum: Verloren.
- Klijnsma, M.H. (2008), *Om de democratie, De geschiedenis van de Vrijzinnig-Democratische Bond 19001-1946*, Amsterdam: Bert Bakker.
- Klooster, R. (2006), *Het vrijzinnig protestantisme in Nederland*, Kampen: Kok.
- Kuitert, H.M. (1992), *Het algemeen betwijfeld Christelijk geloof, een herziening*, Baarn: Ten Have.
- Kuitert, H.M. (1997), *Aan God doen*, Baarn: Ten Have.
- Kuitert, H.M. en H.S Versnel (1993), *Het kan nog erger, een discussie over thema's uit 'Het algemeen betwijfeld christelijk geloof'*, Baarn: Ten Have.
- Kundera, M. (1985), *De ondraaglijke lichtheid van het bestaan*, Weesp en Baarn: Agathon/Ambo.
- Laeyendecker, L. (1986), *Brengt vooruitgang ons verder?*, Baarn: Ten Have.
- McDonough W en M. Braungart. (2007), *Cradle to Cradle: afval = voedsel*, Schiedam: Scriptum.
- Méchoulan, H. (1992), *Amsterdam ten tijde van Spinoza, Geld en vrijheid*, Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Moïsi, D. (2009), *De geopolitiek van emotie, Hoe culturen van angst, vernedering en hoop de wereld veranderen*, Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Molendijk, A.L. (2009), "Vrijzinnigheid ruim opgevat. Johannes Lindebooms 'Geschiedenis van het Vrijzinnig Protestantisme'", In: M. de Baar en M van Dijk (red.), *Herinnering en identiteit in het vrijzinnig protestantisme*, 15-26, Hilversum: Verloren.
- Musschenga, B. (1006), "Zygmunt Bauman en de presociale moraal", In: *In de marge*, 5, 8-15.
- Nietzsche, F. (1966), *Werke in drei Banden*, ed. Karl Schlechta Munchen: Hanser.
- Nisbet, R. (1970), *The Sociological Tradition*, London: Heinemann.
- Nisbet, R. (1974), *The Social Philosophers, Community and Conflict in Western Thought*, London: Heinemann.
- Pels. D. (2008), *Opium van het volk, Over religie en politiek in seculier Nederland*, Amsterdam: De Bezige Bij.
- Pels, D. (red.) (2008), *Wat de Vrijzinnig Democraten willen*, Amsterdam: Stichting Waterland.
- Polak, F.L. (1968), *Prognostica*, Deventer: Kluwer.
- Schutz, A. (1971), *Collected Papers*, 3 Vols., The Hague:, Martinus Nijhoff.
- Siebrand, H. (2007), *Onvrijzinnig vrijzinnig, Opnieuw een gebied ingaan en verkennen*, Zwolle: NPB..
- Stonequist, E.V. (1937), *The Marginal Man*, New York: Scribners.
- Todorov, T. (2009), *Angst voor de barbaren*, Amsterdam: Atlas.
- Top, B. (2005), *Religie en verdraagzaamheid, 10 gesprekken over tolerantie in een extreme tijd*, Kampen: Ten Have.
- Voltaire (1975), *Candide of het optimisme*, Amsterdam: De Arbeiderspers.
- "Vrijzinnigheid als modern religieus en politiek alternatief; problematiek en perspectief" (2007), In: *Civis Mundi*, 46, 4.
- Wall, E. G.E. van der, en L. Wessels (red.) (2007), *Een veelzijdige verstandhouding, Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850*, Nijmegen: Vantilt.
- Weber, M. (1920), *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I, (Die protestantische Ethik)*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).

- Weber, M. (1921), *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie, III*, Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck).
- Zijderveld, A.C. (1972), *The Abstract Society*, Harmondsworth: Pelican.
- Zijderveld, A.C. (1973), *De theorie van het symbolisch interactionisme*, Meppel: Boom.
- Zijderveld A.C. (1974), *De relativiteit van kennis en werkelijkheid*, Meppel: Boom.
- Zijderveld, A.C. (1986), "Vrij zinnig eigenzinnig, De culturen traditie van de VPRO", in: Heuvel J.H.J. van den, e.a. *Een vrij zinnige verhouding, De VPRO en Nederland 1926-1986*, 147-180, Baarn: Ambo.

Websites

- http://gutenberg.spiegel.de/?id=5&xid=1366&kapitel=1#gb_found
- <http://www.dehelling.net/artikel/280/>
- <http://www.protestant.nl/encyclopedie/themas/bijbel-en-theologie/vrijzinnigheid>
- <http://www.protestant.nl/themas/politiek-en-samenleving/begrippen/liberalisme>
- <http://www.smh.com.au/news/opinion/behind-the-veil-lives-a-thriving-muslim-sexuality/2008/08/29/1219516734637.html?page=2>
- <http://www.vrijzinnig-democraten.nl/>
- <http://www.vrijzinnig.nl/quote.php>
- <http://www.waterlandstichting.nl/>
- <http://www.zinweb.nl/>

Van Meerten B. ter Borg verscheen eerder:

Bij Uitgeverij Meinema:

Met B. ter Borg, *Zingeving als machtsmiddel, Van zinverlangen tot charismatisch leiderschap*

Met E. Borgman, M. Buitelaar Y. Kuiper, R. Plum (red.) (2008), *Handboek Religie in Nederland, Perspectief – overzicht – debat*

Elders:

Een uitgewaaierde eeuwigheid, Het menselijk tekort in de moderne cultuur

De dood als het einde

Het geloof der goddelozen,

Waarom geestelijke verzorging?

Zineconomie, De samenleving van de overtreffende trap